

VYSOKÁ ŠKOLA EKONOMICKÁ V PRAZE
Fakulta informatiky a statistiky

Plodnost v českých zemích v devadesátých letech

Felix Koschin
Tomáš Fiala
Jitka Langhamrová
Vladimír Roubíček

2001

Publikace vznikla s podporou grantu Grantové agentury České republiky

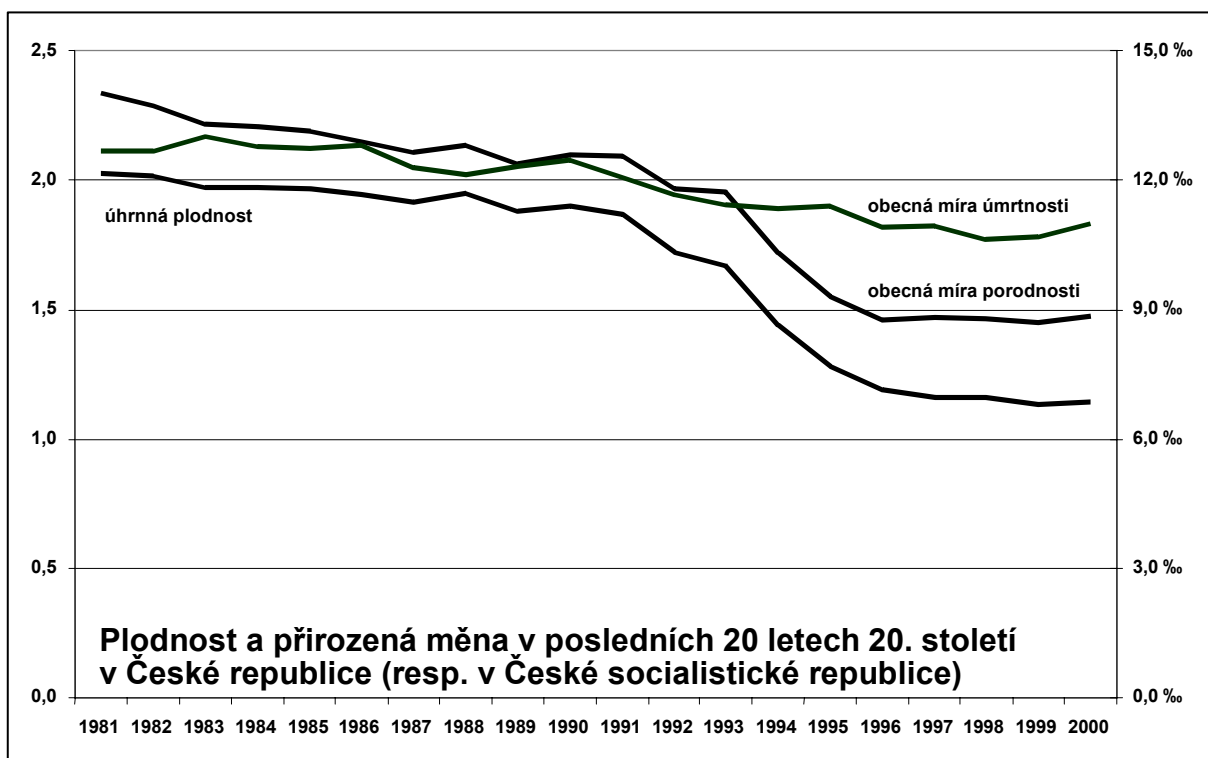
© Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc., za kolektiv – Praha 2001
ISBN 80 – 245 – 0254 - 2

OBSAH

1. TŘI OTÁZKY	5
2. ROMSKÁ POPULACE	9
2.a Velikost romské populace	9
2.b Sociální aspekty reprodukce romské populace	12
2.c Prognóza romské populace do roku 2050	18
3. PLODNOST A MANŽELSTVÍ V 2. POLOVINĚ 20. STOLETÍ	23
3.a Metodologie	23
3.b Vstupní údaje a vypočtené charakteristiky	25
3.c Vývoj souhrnných charakteristik	26
3.d Plodnost v prvním roce trvání manželství	30
4. STRUKTURA PLODNOSTI V 90. LETECH A CO Z TOHO PLYNE	33
4.a Použité údaje	33
4.b Charakteristiky	35
4.c Výsledky	36
4.d Jedna zajímavost navíc	41
5. ZÁVĚR	43
5.a Vliv romské plodnosti	43
5.b Westernizace nebo modernizace?	43
5.c Výhled	45

1. TŘI OTÁZKY

O plodnosti všichni víme, že po celá devadesátá léta klesala a že klesala výrazně. Možná, že by to ani nebylo tak mediálně zajímavé téma, kdyby současně neklesala i porodnost a kdyby se přírůstek obyvatelstva nedostal do záporných čísel. A to přesto, že v devadesátých letech procházela věkem nejvyšší plodnosti natalitní vlna z poloviny 70. let.

Takový pokles samozřejmě vyvolává řadu otázek. Co bylo příčinou? Je to přirozený proces? Je to opožděný průchod vývojovým stádiem, kterým prošly západo- a severoevropské populace? Nebo jde o vývoj zcela jiný? Proč se náš vývoj podobá vývoji v jihoevropských zemích? A jaká je podobnost s populacemi východní Evropy? Zachovají se současné tendence i v budoucnu? Mění se struktura plodnosti? Nepochybně lze zformulovat další otázky, ale na všechny bychom nedokázali odpovědět. Proto se soustředíme jen na některé z nich a na některé ostatní dáme odpověď jen jaksí mimochodem, pokud vyplyne jako „vedlejší produkt“ z naší analýzy.

Hlavní otázku bychom mohli zformulovat následovně: Je vývoj plodnosti u nás v devadesátých letech spíše projevem modernizace, nebo westernizace? Modernizace je proces, kterým procházejí či projdou – zdá se – všechny populace (možná spíše společnosti), který se projevuje uplatňováním výsledků technického pokroku a změnami ve struktuře společnosti a v chování jednotlivců. Westernizací pak rozumíme vnějškové (dalo by se říci módní) napodobování demografického chování populací západní poloviny Evropy bez toho, že by příčinou takového chování byl obdobný vývoj ve společnosti.

V předcházejícím odstavci byly alternativně použity termíny populace a společnost. To samozřejmě není totéž, proto je zkusme trochu přesněji vymežit:

Populací budeme rozumět soubor osob se společnými kulturními znaky, v jehož rámci dochází k reprodukci. Podstatná je druhá věta o reprodukci, možná bychom dokonce mohli prvou vynechat (už jsme vynechali to, co bylo dříve obvyklé předpokládat a co se dnes už

může zdát anachronismem, totiž stejné biologické znaky – když si představíme třeba francouzskou populaci, pak bychom z ní museli vyloučit značné množství Francouzů tmavé pleti). Když ji ale ponecháme, zřejmě k žádné nepřesnosti nedojde – k reprodukci logicky dochází (především) ve skupině osob se společnými kulturními znaky, takoví lidé si totiž navzájem mnohem snáze porozumí a nedochází k zásadním problémům při společném soužití. Nejlepší ale bude upravit definici populace následovně: *Populace je soubor osob, v jehož rámci dochází k reprodukci. Takové osoby obvykle vykazují společné kulturní znaky a v dřívějších populacích byly pravidlem i společné biologické znaky.*

Pro skupinu osob vymezenou územně pak použijeme termín *obyvatelstvo*. Je zřejmé, že v některých případech může obyvatelstvo a populace označovat totéž – tak tomu bude v případě národnostně „čistých“ států, častější však bude případ, kdy obyvatelstvo tvoří jakousi „subpopulaci“, například obyvatelstvo kraje nebo města, nebo je naopak souhrnem více populací. To je případ obyvatelstva České republiky, které tvoří dvě populace – česká a romská. Možná by se dalo namítnout, že na území české republiky žijí ještě další skupiny, například Židé nebo Slováci. To jsou však skupiny, které nejsou z hlediska reprodukce výrazně oddělené od české populace, zatímco reprodukční vztahy mezi českou a romskou populací jsou zatím spíše vzácné.

Termín *společnost* použijeme pro strukturovanou skupinu osob, mezi kterými existují sociální vztahy. To je vymezení dosti vágní a z fyzického pohledu bychom společnost nejspíše mohli ztotožnit s obyvatelstvem. Pokud tedy použijeme termín společnost, budeme jím mít na mysli obyvatelstvo a sociální vztahy mezi obyvateli.

Demografie se zabývá populacemi, a proto při analýze naší plodnosti musíme rozlišit dvě zmíněné populace – českou a romskou. Statistika nám bohužel nedává téměř žádnou možnost reprodukci těchto dvou populací odlišit. Nezbyvá nám proto nic jiného, než zkoumat plodnost obyvatelstva české republiky a věřit tomu, že vliv romské populace na hodnotu ukazatelů je prakticky zanedbatelný. Abychom však takové tvrzení mohli obhájit, musíme se alespoň pokusit analyzovat vývoj romské populace a na základě odhadů, které z takové analýzy vyplynou, pak budeme (či nebudeme) moci získané výsledky vydávat za analýzu plodnosti české populace.

Ve stručnosti připomeňme, jak se modernizace projevila ve vývoji plodnosti, tedy to, čemu se říká druhý demografický přechod:

- a) Nejprve dochází k odkládání narození dítěte po sňatku z důvodu nepřípravenosti čím dále mladších párů na rodičovství, které bylo usnadněno (či snad umožněno) objevením a snadnou dostupností moderních antikoncepčních prostředků.
- b) Založení rodiny už není jedinou možností „naplnění života“, technický, ekonomický a společenský pokrok nabízejí jako alternativu „uplatnění ve společnosti“, které vyžaduje značné osobní i finanční investice, takže založení rodiny odsouvají nejenom velmi mladé páry.
- c) S prodlužováním intervalu mezi sňatkem a narozením prvního dítěte se ztrácí vztah mezi sňatkem a založením rodiny.
- d) Protože sňatek už není cestou k založení rodiny, oslabuje se úloha manželství.
- e) Sňatky se uzavírají až v okamžiku, kdy se pár rozhodne založit rodinu, resp. v okamžiku, kdy již rozhodující krok učinil.
- f) Přestává být společensky nutné, aby se dítě narodilo v manželství a sňatky se odkládají až po narození dítěte.
- g) Je společensky únosné mít dítě nejen bez manžela, ale i bez stálého partnera.
- h) Právě tak je společensky únosné nemít (programově) žádné děti.
- i) Manželství a nesezdané soužití jsou si prakticky rovny.

Tyto „ideové“ změny se projeví v poměrně rychlém poklesu plodnosti, po kterém následoval mírný vzestup a stabilizace hluboko pod záchovnou úroveň. Zároveň se zvyšoval věk při sňatku, prodlužoval se interval mezi sňatkem a prvním porodem i další meziporodní intervaly, modální věk plodnosti se posunul výše a rostl podíl mimomanželsky narozených dětí.

Uvedené změny plodnosti se týkají především manželství a změn plodnosti v manželství, to znamená, že bychom měli zkoumat plodnost právě ve vztahu ke sňatku. Běžně se ovšem plodnost analyzuje vzhledem k věku (a takových analýz je k dispozici už celá řada). Naše analýza tedy bude odlišná – budeme zkoumat nikoli plodnosti specifické podle věku matky, ale plodnosti specifické podle „věku“ manželství, tedy plodnosti podle doby uplynulé od sňatku (a navíc i podle pořadí dítěte). Tento způsob analýzy má ještě další výhodu – průřezové charakteristiky bývají často ovlivněny momentálními podmínkami, jejichž vliv se během plodného období ženy kompenzuje, a pak poskytují zavádějící informace. „Plodné období“ manželství je však výrazně kratší, takže zkreslující informace průřezových charakteristik je možné snáze identifikovat.

Analýza by měla jen omezený význam, kdyby nebyla doplněna výhledem do budoucna. Ten bývá zpravidla konstruován na základě odhalených dlouhodobých tendencí. Na počátku 21. století jsme však v obtížné situaci, protože v dlouhodobých trendech nastaly v posledním desetiletí výrazné změny – po roce 1989 se zásadně změnila demografická reprodukce, takže průřezové charakteristiky dávají zavádějící odpovědi. Relevantní informace o změně charakteru plodnosti by nám poskytly kohortní charakteristiky, ale ty samozřejmě ještě dlouhou dobu nebudou známy. Budeme-li však zkoumat plodnost nikoli podle věku matky, ale podle doby uplynulé od předchozího porodu, pak už můžeme kohortní charakteristiky odhadnout – zejména, budeme-li mít k dispozici relativně dlouhou časovou řadu. 10letá časová řada je sice krátká, ale budeme-li mít údaje po měsících, pak už dostaneme řadu dostatečně dlouhou, abychom z ní mohli činit relativně spolehlivé závěry. A právě takovou analýzu jsme provedli a z ní jsme učinili závěry o budoucím vývoji plodnosti v naší populaci.

V předcházejícím textu byly zformulovány tři otázky, na které se pokusíme odpovědět:

1. Jak se bude vyvíjet romská populace? Ovlivňuje odlišná plodnost romské populace hodnoty ukazatelů plodnosti české populace (které se odvozují z údajů za veškeré obyvatelstvo České republiky)?
2. Je vývoj naší plodnosti v 90. letech spíše projevem modernizace, nebo westernizace?
3. Jaký můžeme očekávat vývoj plodnosti české populace?

2. ROMSKÁ POPULACE

Abychom mohli hovořit o romské plodnosti, musíme nejdříve jasně vymezit, co budeme romskou populací rozumět. Co rozumíme populací, jsme už uvedli v úvodní části a tuto definici můžeme beze změny uplatnit i na romskou populaci (a můžeme zřejmě uplatnit i podmínku společných biologických znaků).

Uvedené vymezení je sice jasné, ale v praxi těžko upotřebitelné – potřebné údaje sotva budeme mít k dispozici. Uchrání nás však od pokušení vymezit romskou populaci jako ty, kteří se ve sčítání přihlásili k romské národnosti, a umožní nám korektnější (nebo možná lépe, kritičtější) pohled na dostupné statistické údaje. Zkusme z tohoto pohledu posoudit ty, kteří se místo k romské (jak by odpovídalo jejich původu) hlásí k české, slovenské či jiné národnosti. Pomineme-li „prospěchářské“ důvody, pak to budou zřejmě ti, kteří se do jisté míry asimilovali, kteří přijali kulturu většinové společnosti, v níž žijí. Podle kulturních znaků bychom je tedy už mezi romskou populací nezařadili. Ale v drtivé většině stále budou patřit do romského „souboru osob, v jehož rámci dochází k reprodukci“ – smíšené sňatky Romů s členy většinové společnosti jsou pořád ještě řídkou záležitostí. Protože z demografického hlediska je rozhodující reprodukce a kulturní znaky hrají méně důležitou roli, měli bychom tyto osoby považovat za členy romské populace. Můžeme je považovat za nositele nových tendencí (rozumí se tendencí v reprodukci), které se v budoucnu v romské populaci prosadí.

Porovnejme ještě svou definici s definicí, kterou uvádí Všeobecná encyklopedie DIDEROT (Praha, 1997, díl 3, str. 605):

Romové, nesprávně Cikáni – populace společného původu a kdysi patrně i společného jazyka a kultury, několik jazykově a kulturně příbuzných etnik. Žijí rozptýleni v Evropě, v severní Africe, jihozápadní Asii, Severní Americe a v Austrálii. Celkový počet je odhadován na 7 milionů osob, v Evropě žije asi 5 milionů, v Asii asi 1 milion osob. Jazyk patří k indické větvi indoevropské rodiny, existuje v mnoha dialektech. Potomci migrantů, kteří v 1. tisíciletí opustili Indii. Žili kočovným způsobem života, přes Blízký východ postupovali ve 12. století do střední Evropy a přes Egypt do severní Afriky a na Pyrenejský poloostrov. Od středověku pronásledováni, což bránilo jejich integraci do majoritních společností. Od 18. století se některé skupiny začaly usazovat.

Tato definice vymezuje romskou populaci společným původem a kulturními znaky. To ovšem není v rozporu s naší definicí. Rozdíl je v tom, že do romské populace zahrnuje nejen českou romskou populaci, ale i populace žijící na jiných územích. To jistě není v zásadě chyba, ale z demografického hlediska to není vhodné, protože vzhledem k problémům s přechodem státních hranic dochází k reprodukci zpravidla jen v rámci české romské populace.

2.a Velikost romské populace

Očekávalo se, že Sčítání lidu, domů a bytů k 1. březnu 2001 dá odpověď na otázku, kolik je v České republice Romů. K romské národnosti se však přihlásilo pouze 11 716 obyvatel (tj. 0,11 % obyvatel České republiky), tedy zjevně jen velmi malé procento členů české romské populace. Někteří romští aktivisté totiž udávají počet Romů 400–500 tisíc (J. Balážová, *LN*, 25. 8. 2001), jiné odhady uvádějí jen 80 000 Romů (K. Holomek, *Romano hangos*, červenec 2001) a Evropská komise pracuje s číslem „nad 300 tisíc“ (*LN*, 28. 11. 2001).

Odhady počtu Romů se tedy výrazně liší, proto nebyly – až na výjimky – prováděny odhady jejich budoucího počtu. Pokusíme se proto o vlastní projekci romské populace, a sice o projekci komponentní metodou. Než tak učiníme, pokusíme se objasnit základní demografické odlišnosti romské populace od české, tak jak jsou popisovány v literatuře, a nastíníme problémy, se kterými se potýkáme při zjišťování jakýchkoli údajů o Romech.

Základní údaje o počtech a početním vývoji Romů pocházejí ze sčítání lidu a z dřívější evidence národních výborů. Při statistickém zjišťování Romů hraje samozřejmě roli, koho lze, nebo kdo by měl být za příslušníka romské populace považován. Často jsou do romské populace zahrnovány i osoby neromského původu s nízkou sociální a kulturní úrovní, v cizině pak často všechny osoby kočující (tzv. travellers). Proto je ve vyspělých zemích zdůrazňována nutnost vlastní etnické identifikace, nikoliv označování osob za příslušníky určitého etnika (viz mezinárodní doporučení ke sčítání lidu, která pravidelně od roku 1950 přijímá OSN a která obsahují pouze doporučená kritéria a znaky pro zjišťování národnosti či etnické skladby obyvatelstva a neuvádějí jejich definice ani instrukce, jak formulovat otázky, ale zdůrazňují vůli národnosti či etnické skupiny být sčítána). Věrohodnost oficiálních pramenů však ovlivňuje skutečnost, že Romové mají ke sčítání a podobným akcím značnou nedůvěru, brání se jakékoli evidenci a k romské národnosti se raději nehlásí. Často také nechápou rozdíl mezi národností a státní příslušností. To vše je třeba vzít v úvahu při hodnocení pramenů udávajících velikost a strukturu romské populace.

V prvních československých sčítáních v letech 1921 a 1930 bylo možné deklarovat romskou národnost (tehdy cikánskou), byla ale vázána na mateřský jazyk. K romské národnosti se z důvodu obav z možných následků přihlásilo pouze nepatrné množství ze skutečného počtu Romů. V celém období po 2. světové válce až do roku 1990 nebyla romská národnost oficiálně uznávána a jako důvod se uvádělo, že Romové nesplňují kritéria definice národa, neboť nemají své vlastní území a hospodářský život (definicí národa je v tomto případě míněna Stalinovy definice národa: „Národ je historicky vzniklé společenství lidí, jehož znaky jsou společné území a jeho trvalost v čase, společná řeč, kultura a hospodářský život.“) [Kalibová, 1996]. (Zajímavé je, že v bývalém Sovětském svazu a v zemích socialistického bloku byl termín „romská národnost“ běžně užíván.) Romové v bývalém Československu se tudíž při sčítání lidu hlásili k jiné, oficiálně uznávané národnosti (české, slovenské, ukrajinské, ruské, polské, maďarské či německé). Tak se tedy stalo, že se příslušníci docela početné menšiny (ve srovnání s ostatními menšinami) a antropologicky i způsobem života odlišné skupiny obyvatel uváděli pod jinou národností, případně byli zahrnuti do skupiny „ostatní“. Taková evidence prakticky znemožňuje jakékoli studium romské populace založené na statistických údajích. Teprve ve sčítáních v letech 1970 a 1980 dochází k určitému kompromisu a je proveden zvláštní soupis Romů. Příslušnost osoby k romské národnosti byla vyznačena sčítacím komisařem (sčítací arch byl na titulní straně označen písmenem „A“ a vycházelo se z evidence romské populace národními výbory a z případného posouzení charakteristických znaků, např. způsobu života, bydlení, znalosti jazyka, antropologických znaků aj.). V tomto případě nešlo o deklarovanou příslušnost, ale o označení určitých osob za Romy, a to bez jejich vědomí. I přes výhrady ke způsobu zjišťování jsou však tyto údaje velmi dobrým a srovnatelným zdrojem dat pro posouzení změn v demografickém chování Romů. Ve sčítáních 1991 a 2001 bylo Romům umožněno deklarovat romskou národnost a uvést romštinu jako mateřský jazyk. Tuto možnost ale využila jen malá část Romů a z hlediska skutečné velikosti romské populace je tento soubor značně neúplný.

Podle výsledků sčítání lidu v roce 1991 se k romské národnosti přihlásilo 32 903 osob a romštinu jako svůj mateřský jazyk uvedlo 24 294 osob a v roce 2001 se k romské národnosti přihlásilo pouze 11 716 osob. Přitom v roce 1989 žilo v České republice podle evi-

dence národních výborů 145 738 Romů. Z prognóz provedených na katedře demografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy vychází, že dnes by mělo v České republice žít okolo 200 000–250 000 Romů. Pokud budeme předpokládat, že odhad 200 000 Romů se blíží skutečnosti, znamená to, že ve sčítání lidu 2001 se k romské národnosti přihlásilo sedmáctkrát méně Romů, než jich v České republice žije.

Vedle sčítání lidu máme o početním stavu Romů představy z evidence Romů, které byly v minulosti prováděny obvykle z důvodů politických, ale i za účelem zjištění např. počtu kočujících obyvatel a v poslední době jako důležitý podklad pro sociální pracovníky.

Počty Romů v České republice podle různých pramenů

Rok	Absolutní počet	% z úhrnu obyvatelstva	Pramen
1921	249	0,00	sčítání lidu
1930	227	0,00	sčítání lidu
1947	16 752	0,19	soupis Ministerstva vnitra
1966	56 519	0,57	evidence národních výborů
1968	61 082	0,62	evidence národních výborů
1970	60 279	0,61	sčítání lidu – šetření
1980	88 587	0,86	sčítání lidu – šetření
1980	107 193	1,40	evidence národních výborů
1989	145 738	1,41	evidence národních výborů
1991	32 903	0,32	sčítání lidu – deklarace
2001	11 716	0,11	sčítání lidu – deklarace

První poválečný soupis Romů byl proveden v roce 1947, a to pod hlavičkou Ministerstva vnitra. Počet Romů podle této evidence uvádí poměrně vysoké číslo – 16 752 osob. Po druhé světové válce a těsně po ní Romové v České republice téměř nežili, neboť většina z nich zahynula v koncentračních táborech, ale hned po válce začal přesun Romů ze Slovenska i z ciziny do Čech. Na počátku 50. let vznikaly jmenné seznamy Romů a udává se, že do roku 1958 bylo v českých zemích v evidenci téměř všechno romské obyvatelstvo. V únoru roku 1959 na základě zákona č. 74/1958 Sb. „O zákazu kočování a převýchově Romů“ došlo k soupisu kočujících a polokočujících osob, což se týkalo především příslušníků romské populace. Následné evidence zachycovaly pouze Romy s odlišným způsobem života, což však představovalo většinu romského obyvatelstva. Tyto evidence a jejich výsledky nebyly publikovány. Evidence se pak staly základem celostátního soupisu Romů v letech 1966–1968, který prováděl Federální statistický úřad ve spolupráci s národními výbory. V 70. letech (v roce 1974, 1976, 1977, 1979) prováděly soupisy Romů národní výbory, resp. odbory sociálních věcí a sumarizaci provádělo Ministerstvo práce a sociálních věcí. Podobně se postupovalo v 80. letech. Údaje o počtu Romů jsou k dispozici za každý rok. Romové byli evidováni proto, že potřebovali určitou pomoc od státu. Tato evidence informuje pouze o počtech Romů, nikoli o struktuře romského obyvatelstva, a to pouze o těch, kteří byli příjemci určité formy sociálních dávek. Důvod vést tuto evidenci zanikl na počátku roku 1990, odkdy jsou Romové z hlediska dávek a potřeb sociální pomoci posuzováni stejně jako ostatní obyvatelstvo.

Dříve publikované údaje o počtech a početním vývoji Romů pocházely tedy ze sčítání lidu a z evidence národních výborů. O podhodnocení údajů ze sčítání lidu v letech 1991 a 2001 jsme se již zmínili a také evidence národních výborů byly velmi specifické. Byli v ní zachyceni jen ti Romové, kteří se nějakým způsobem dostali do kontaktu s úřadem či státní

mocí. Například podali žádost o byt, sociální dávky, bylo jim hledáno zaměstnání, spáchali přestupek či trestný čin, byli propuštěni z výkonu trestu či měli výchovné problémy s dětmi apod. Tato evidence však nezachycovala častou migraci a dlouhodobé pobyty mimo bydliště rodiny. Údaje z obou dostupných evidencí umožňují s určitou mírou nepřesnosti sledovat vývoj počtu Romů u nás. Jak již bylo uvedeno žilo v roce 1989 podle evidence národních výborů v České republice 145 738 Romů, to znamená, že proti roku 1970 se jejich počet zvýšil 2,4krát.

Velikost romské populace v České republice podle sčítacích akcí

Rok	Počet	% z úhrnu obyvatelstva	Zdroj
1947	16 752	0,19	1
1966	56 519	0,57	2
1968	61 085	0,62	2
1974	83 008	0,83	3
1976	92 718	0,92	3
1977	97 338	0,96	3
1978	99 620	0,97	3
1979	104 033	1,01	3
1980	107 193	1,04	3
1981	112 192	1,09	3
1982	115 877	1,12	3
1983	120 784	1,17	3
1984	124 899	1,21	3
1985	132 167	1,28	3
1986	136 812	1,32	3
1987	140 915	1,36	3
1988	143 071	1,38	3
1989	145 738	1,41	3

Podle [kolektiv, 1999] (Romové v České republice), str. 99.

Zdroj: 1. Ministerstvo vnitra

2. FSÚ a národní výbory

3. Národní výbory (odbory sociálních věcí)

2.b Sociální aspekty reprodukce romské populace

Lze předpokládat, že minimálně jedna třetina Romů usazených v České republice se narodila na Slovensku. Pokud se narodili a vyrůstali v osadách na Slovensku, provázela je v tomto období bída, podvýživa a katastrofální hygienické podmínky. Ještě v roce 1983 byl kvocient kojenecké úmrtnosti v SSR 17,5 ‰, u Romů 39,6 ‰ a v regionu Spišské Nové Vsi 44 ‰. Na území, kde byly jen romské osady, dosahoval až hodnoty 180 ‰, což byla úroveň shodná s nejzaostalejšími územími Jižní Ameriky (viz Kalibová, 1996). Přitom časná úmrtnost (do 7 dnů) byla normální. Na Slovensku nemělo 60 % romských osad pitnou vodu. Tyto výchozí podmínky, ale i nevhodné stravovací zvyklosti významně ovlivnily zdravotní stav romské populace. V České republice sledovali obvodní pediatři v dispenzární péči jako samostatnou skupinu děti, které jsou ohroženy prostředím rodin, v nichž vyrůstají. V roce 1979 z nich bylo 60–65 % romských. V roce 1989 uváděl např. Městský národní výbor v Ústí nad Labem, že z celkového počtu 1 976 romských dětí jich bylo 53 defektních, 120 chronicky nemocných, 60 z rodin alkoholiků a 303 ohrožených prostředím. Úroveň hygienické péče byla v 60 % označena jako špatná s absencí základních hygienic-

kých návyků. V osmdesátých letech byly také provedeny kontroly oprávněnosti přiznaných invalidit u romských občanů. V březnu 1987 byla projednána zpráva o jejich výsledcích a bylo zjištěno, že na Slovensku se podíl nově přiznaných invalidit cikánským občanům podstatně neodchyluje od vývoje invalidizace u ostatních obyvatel a u částečných invalidit je dokonce menší. Při posuzování Romů byla brána zřejmě přísnější kritéria než u ostatních obyvatel. Dále se ve zprávě uvádí, že „u této skupiny obyvatel s ohledem na nižší kulturní úroveň a z toho vyplývající celkový způsob života se vyskytují ve větší míře onemocnění, která snižují, resp. úplně vylučují jejich pracovní aktivitu.“ Podle údajů ministerstva zdravotnictví ČSR z října 1986 se číselné údaje o invalidizaci cikánských občanů nesledovaly. Ze zprávy pro vládní komisi o zdravotním stavu Romů vyplývá, že jejich zdravotní stav je horší než u celého obyvatelstva, „což souvisí se způsobem jejich života, genetickou zátěží, zdraví poškozujícími návyky apod.“ Počet cikánských mladistvých ohrožených prostředím se pohybuje okolo 80 %, vysoké procento cikánského dorostu není schopno výkonu vojenské služby pro různé formy oligofrenie (slabomyslnosti), sociální typ osobnosti, alkoholismus, toxikomanii a trestnou činnost. V cikánské populaci je zhruba dvojnásobné procento defektních dětí než u ostatní populace. Řada těchto jevů vede k invalidizaci. Na konci osmdesátých let se uvádělo, že téměř polovina všech dětí ve státní ústavní péči pro mentálně a tělesně postižené děti a mládež jsou děti romské.

Po celé období po roce 1970 docházelo u romské populace ke snižování plodnosti. Přesto byl na konci osmdesátých let byl počet dětí v romské rodině zhruba dvakrát větší (3,5 dětí) než u ostatního obyvatelstva (1,8 dětí). Pokles se projevoval především ve snižování počtu rodin s více dětmi. Tato tvrzení lze doložit nepřímo přes šetření o příjemcích přídavků na děti, na jejich vývoji podle počtu dětí a územním rozmístění. Podíl rodin s 5 a více dětmi činil v roce 1970 1,5 % všech rodin, v roce 1980 1,1 % a v roce 1990 jen 0,6 % (viz Kalibová, 1996).

Na konci osmdesátých let a zejména po roce 1990 byla vyslovena kritika toho, že docházelo k vědomé genocidě Romů, a to ovlivňováním porodnosti finanční stimulací sterilizace žen. Je pravdou, že po roce 1972 poskytovaly národní výbory některým občanům, kteří se podrobili sterilizaci, jednorázový peněžitý příspěvek. V roce 1972 činil tento příspěvek 2 000 Kč a od roku 1986 byla jeho výše 2 000 až 10 000 Kčs a vedle toho mohla být poskytnuta ještě hmotná pomoc. Dávka byla deklarována a právně řešena jako finanční pomoc k řešení problémů vyvolaných hospitalizací matky, nikoli jako odměna nebo stimul ke sterilizaci. Dávky se poskytovaly jen tehdy, když osoby měly příjem nižší než tehdejší hranice sociální potřebnosti (dnes životního minima). Když se horní hranice příspěvku v roce 1987 zvýšily, zvýšil se i počet případů, takže zapůsobil ekonomický stimul. V roce 1986 bylo v České republice vyplaceno 290 příspěvků, z toho romským ženám 35 %, v roce 1987 864 případů, z toho romským ženám 29 %. I přes nárůst počtu se tedy podíl romských žen nezvýšil. Podle šetření v roce 1990 se z 80 % dávky poskytovaly ženám se 3 a více dětmi. Zdravotní důvody na straně rodiče nebo riziko narození zdravotně postiženého dítěte se týkalo jen 20 % případů. Je ale nesporné, že podíl romských žen na celkovém počtu vyplacených částek a provedených sterilizací je desetkrát vyšší než jejich podíl v populaci. Žádný nátlak na romské ženy ke sterilizaci se nepodařilo dokázat. Podle výpovědí zúčastněných aktérů šlo o snahu zabránit nekontrolovatelnému rození dětí a s tím souvisejícímu dalšímu zhoršování sociální situace rodiny. Poskytování tohoto příspěvku bylo v průběhu roku 1990 zrušeno.

Skupina nezávislých expertů, která zkoumala romskou problematiku, v roce 1990 konstatovala, že za posledních zhruba čtyřicet let je nejvýraznější pozitivní změnou, kterou romská populace prodělala, změna sociální úrovně [Kalibová, 1996]. Pronikavě se změnil životní styl Romů a ve všech hlediscích se přiblížil životní úrovni ostatního obyvatelstva.

Zlepšila se kvalita bydlení, zvýšila se úroveň vzdělání, došlo k radikálnímu snížení negramotnosti a bída romského obyvatelstva a oproti dřívějšímu se mnohonásobně zvýšila zaměstnanost Romů. Úroveň bydlení se zlepšila především u romských komunit žijících ve městech. Romové jsou rovnoprávními poživateli zdravotní a sociální péče včetně prevence a sociální péči využívají častěji než ostatní. Podílejí se na všech institutech sociálního zabezpečení. Byli upřednostňováni např. při umísťování dětí do mateřských škol, klubů a družin, při přidělování bytů a zaměstnavatelé měli dříve povinnost zaměstnat jistý počet Romů. I přes výrazný sociální pokrok Romové zřetelně zaostávají za ostatním obyvatelstvem, z dřívější doby si zvykli na určitou sociální ochranu státu. Minulý režim je nevedl k osobní odpovědnosti za vlastní život, proto se někteří jen těžko smiřují s povinnostmi, které je třeba plnit, aby mohli sociální pomoc získat – například platit pojistné k zabezpečení v nemoci, invaliditě a stáří, mít v pořádku doklady a rodné číslo, podat žádost, přihlásit se o nárok v zákonné lhůtě, odvolat se ve stanovené lhůtě, platit nájemné, dodržovat pracovní dobu apod. (viz Kalibová, 1996).

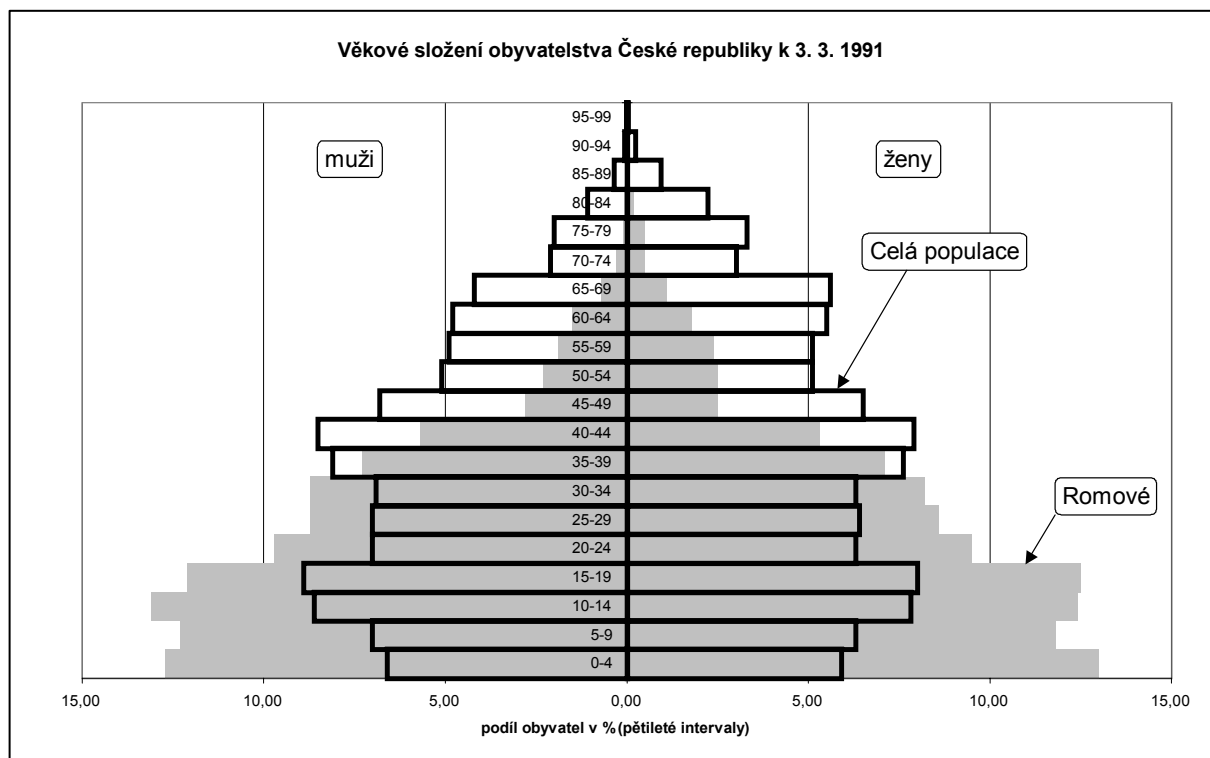
Romové žijí způsobem, který se v zásadě nijak zvlášť neliší od způsobu života ostatních skupin obyvatel ve stejných příjmových skupinách. Jsou zcela integrováni do systému sociální ochrany a plně jej využívají. Mají však nízkou pracovní kvalifikaci a ve skupině obyvatel s extrémní chudobou pak představují vzhledem k řadě svých znevýhodnění skupinu významnější, než odpovídá jejich podílu v populaci.

Věková struktura romské populace ve srovnání s úhrnem obyvatelstva

Věková skupina	Romové 1980		Romové 1991				Úhrn obyvatelstva 1991	
	Složení v %		Absolutní počty		Složení v %		Složení v %	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
0–14	42,7	42,1	6 408	5 975	38,0	37,3	22,2	19,9
15–29	31,2	30,3	5 144	4 907	30,5	30,6	22,9	20,7
30–59	22,0	22,7	4 857	4 473	28,8	27,9	40,3	38,5
60+, nezj.	4,1	4,9	463	676	2,7	4,2	14,6	20,9
Celkem	100,0	100,0	16 872	16 031	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Populační vývoj České republiky 1995, PČF UK Praha.

Zásadní odlišnost Romů od ostatního obyvatelstva se z hlediska demografie projevuje ve věkové struktuře. Pro populaci České republiky, ale i většiny evropských populací je v současné době typické stárnutí obyvatelstva. Vzhledem k nízké úrovni porodnosti a k zlepšování úmrtnostních poměrů se zvyšuje zastoupení starých osob v populaci na úkor dětí. Jde o tzv. regresivní typ populace. Věková struktura romské populace ale představuje tzv. progresivní typ populace, pro který je charakteristický vysoký podíl dětí a velmi nízké zastoupení starých osob. Podle sčítání lidu 1991 je zastoupení dětí do 14 let u Romů téměř dvojnásobné ve srovnání s úhrnem obyvatelstva, zatímco osoby nad 60 let představují pouze zlomek romské populace. V roce 1991 připadalo v romské populaci na 100 osob ve věku do 15 let 9,2 60letých a starších, zatímco u obyvatelstva celkem to bylo 85 60letých a starších. I přes dlouhodobě se snižující podíl dětí ve prospěch věkové skupiny 15–59letých osob představuje věková struktura Romů základ pro budoucí početní růst. Věkový medián romské populace v roce 1991 dosahoval 20 let, u obyvatelstva celkem to bylo 35,4 let. Specifická věková struktura Romů se promítá i do dalších charakteristik, jako je např. struktura romské populace podle rodinného stavu, velikosti rodinných domácností, zastoupení ekonomicky aktivních a závislých osob apod. U většiny evropských populací se v současné době takovýto typ věkové struktury nevyskytuje a lze ho najít u rozvojových zemí, kde je typická vysoká úroveň porodnosti i úmrtnosti. Také nižší početní zastoupení

žen v romské populaci ve srovnání s úhrnem obyvatelstva odpovídá progresivnímu populačnímu typu. V roce 1991 připadalo v České republice na 100 žen 94,3 mužů, ale u Romů to bylo 105,2 mužů. Index maskulinity je ovlivněn jednak odlišnou úmrtností mužů a žen a procesem migrace, ale také postavením žen ve společnosti. U romské populace neodráží zastoupení starých osob mužskou nadúmrtnost v tomto věku, a dá se předpokládat, že část osob ženského pohlaví nebyla ve sčítání zachycena.

Proces demografické reprodukce, tj. porodnosti a úmrtnosti, lze pro romskou populaci charakterizovat jen nepřímou, neboť evidence přirozené změny údaje za romskou populaci neposkytuje. Romská národnost se sice oficiálně sleduje od sčítání roku 1991, ale její následné sledování v evidenci přirozené změny je neúplné, pokud vůbec existuje. Charakteristiky reprodukce romské populace lze tedy odvodit pouze z dat ze sčítání lidu, případně z různých speciálních šetření. Česká republika patří v současnosti k zemím s nejnižší úrovní plodnosti na světě. Průměrný počet dětí na jednu ženu, tzv. úhrnná plodnost, dosahuje hodnoty 1,13 a zdaleka nezaručuje ani prostou reprodukci obyvatelstva. Naopak romská populace si doposud zachovává vysokou úroveň plodnosti, která je velice málo regulovaná, a romské ženy mají obvykle děti po celé své reprodukční období. Vysoká úroveň plodnosti romských žen pak zpětně ovlivňuje věkovou strukturu romské populace, jež nadále zůstává velmi mladá s vysokým zastoupením dětí, které se v blízké budoucnosti dostanou do reprodukčního věku. Z toho vyplývá, že i při snížení průměrného počtu dětí na jednu ženu bude ještě po řadu let absolutní počet romských dětí vysoký a početní růst romské populace bude zachován.

Na základě dat ze sčítání lidu v letech 1970 a 1980 se dá usuzovat, že se postupně snižuje úroveň plodnosti romských žen. Pokles plodnosti byl zaznamenán ve všech věkových skupinách, i když ve věku do 25 let jen malý. Mezi roky 1970 a 1980 se plodnost romských žen, měřená počtem narozených dětí z nynějšího manželství, snížila o 23 %, zatímco u úhrnu obyvatelstva nepatrně vzrostla (projevil se zde efekt přijatých propopulačních opatření na počátku 70. let). Snížilo se také zastoupení romských žen s vysokými počty dětí.

V roce 1970 byl podíl žen, které měly na konci reprodukčního období (ve věkové skupině 45–49letých) 6 a více dětí, 55 %, zatímco v roce 1980 jich bylo 48 %.

Průměrné počty živě narozených dětí vdaným romským ženám ze stávajícího manželství v letech 1970 a 1980

Věková skupina	1970	1980	Rozdíl 1980 – 1970	Rozdíl v % (1970 = 100 %)
15-19	0,86	0,79	-0,07	-8,1
20-24	1,85	1,74	-0,11	-5,9
25-29	3,44	2,70	-0,74	-21,5
30-34	4,46	3,44	-1,02	-22,9
35-39	5,63	4,37	-1,26	-22,4
40-44	6,34	5,01	-1,33	-21,0
45-49	6,27	5,50	-0,77	-12,3
Celkem	4,59	3,52	-1,07	-23,3
Úhrn obyvatel	1,83	1,86	0,03	1,6

Pramen: Kalibová, K. Romové v ČR podle výsledků Sčítání lidu 1991. Demografie, 1996, č. 4.

Výrazně vyšší plodnost romské populace přetrvává i nadále. Podle údajů ze sčítání lidu 1991 měly vdané romské ženy s dětmi ve věkové skupině 45–49letých, tj. na konci reprodukčního období, v průměru 5 dětí, úhrn žen jen 2,17 dětí. Srovnání s údaji z let 1970 a 1980 není možné, protože tehdy se zjišťovaly počty dětí pouze ze stávajícího manželství.

Průměrné počty všech živě narozených dětí vdaným romským ženám ve srovnání s úhrnem žen v roce 1991

Věková skupina	Romské ženy		Úhrn žen	
	celkem	s dětmi	celkem	s dětmi
15-19	0,95	1,33	0,52	1,05
20-24	1,93	2,10	1,05	1,35
25-29	2,71	2,88	1,65	1,77
30-34	3,38	3,51	2,01	2,08
35-39	3,66	3,28	2,12	2,18
40-44	4,11	4,25	2,14	2,20
45-49	4,86	5,03	2,09	2,17

Pramen: Kalibová, K. Romové v ČR podle výsledků Sčítání lidu 1991. Demografie, 1996, č. 4.

Průměrný počet závislých dětí v rodině s dětmi byl v roce 1991 u romské populace 2,4 (v roce 1980 2,9), u úhrnu obyvatelstva dosahoval hodnoty 1,7. Pro porovnání úrovně plodnosti se v případě neúplnosti dat může použít tzv. index plodnosti, který udává počet 0–4letých dětí na 100 15–49letých žen. V České republice v roce 1991 připadalo na 100 romských žen v reprodukčním věku 49 0–4letých dětí (u úhrnu obyvatelstva to bylo 25 dětí), na Slovensku 66 dětí (resp. 24 dětí), v Maďarsku 60 (24), v Bulharsku 50 (23) a v Rumunsku 67 (29). Z údajů národních sčítání lidu na počátku 90. let vyplývá, že vysoká úroveň plodnosti romské populace ve srovnání s úhrnem obyvatelstva (více než dvojnásobná) je obvyklá ve všech zemích s vysokou koncentrací Romů a že Romové v České republice mají ve srovnání s romskou populací v uvedených zemích úroveň plodnosti nejnižší. Tak, jak roste životní úroveň, zlepšuje se ekonomická a sociální situace, roste vzdělanostní úroveň populace a především žen, snižuje se i u romské populace úroveň plodnosti. Snižování plodnosti je u romské populace postupné a lze ho očekávat i v budoucnosti. Je ale nutné si

uvědomit, že v reakci demografického chování na změněné vnější podmínky života existuje určitý časový posun a že změny trvají i celou generaci.

**Romské rodinné domácnosti podle počtu závislých dětí
ve srovnání s úhrnem obyvatelstva v roce 1991**

Typ domácnosti	Průměrný počet závislých dětí	
	v rodině	v rodině s dětmi
	R o m o v é	
Rodinné domácnosti	1,89	2,41*
– úplné rodiny	1,98	2,54
– neúplné rodiny	1,47	1,85
	Ú h r n o b y v a t e l s t v a	
Rodinné domácnosti	0,94	1,68**
– úplné rodiny	0,96	1,73
– neúplné rodiny	0,83	1,42

*v roce 1980 průměr 2,87 dětí

**v roce 1980 průměr 1,80 dětí

Pramen: K. Kalibová. Romové v ČR podle výsledků Sčítání lidu 1991. Demografie 1996, č. 4.

Pro charakteristiku úmrtnosti nejsou údaje z průběžné evidence odděleně za romskou populaci k dispozici. Na základě srovnatelných údajů ze sčítání lidu 1970 a 1980 byla porovnáním věkových struktur odvozena pravděpodobnost úmrtí podle věku, zkonstruována úmrtnostní tabulka [Kalibová, 1996] a vypočtena střední délka života. Protože nebyly k dispozici údaje o migraci mezi Českou republikou a Slovenskem, týkal se výpočet celého Československa a vycházel z předpokladu, že v obou sčítáních jsou zahrnuti tytéž osoby a že zahraniční migrace Romů v letech 1970–1980 neexistovala. Za těchto předpokladů činila v období 1970–1980 střední délka života romských mužů 55,3 let (u mužů v ČSR v roce 1980 to bylo 66,8 let) a romských žen 59,5 let (u žen v ČSR v roce 1980 to bylo 74,0 let). Úmrtnost romské populace byla ve sledovaném období na úrovni úmrtnosti České republiky ve 30. letech. V dalších letech lze předpokládat zlepšování úmrtnosti romské populace, přesto však její hodnoty řadí romskou populaci mezi populace rozvojových zemí. Obdobný výpočet pro další desetiletí nebylo možné vzhledem k odlišné metodě sčítání v roce 1991 provést. Doplnující informaci lze získat z materiálu Ministerstva zdravotnictví, který na základě evidence zdravotnických zařízení uvádí pro rok 1985 hodnotu kvocientu kojenecké úmrtnosti romské populace 25 ‰, což je hodnota dvojnásobná, než měl úhrn obyvatel.

Od roku 1994 vykazuje Česká republika záporné hodnoty přirozeného přírůstku. Počet narozených dětí nenahrazuje počet zemřelých a ztráty z přirozené reprodukce nevyrovná ani zahraniční migrace. Populace České republiky se početně zmenšuje. V současné době se hodnoty přirozeného úbytku obyvatelstva pohybují okolo 0,2 ‰ ročně. Romská populace v České republice si však udržuje poměrně vysoké tempo růstu, které odpovídá stupni demografického vývoje, tak jak jej známe z ostatních zemí v době prvního demografického přechodu. Mladá věková struktura romské populace zaručuje v dalších letech početní růst i za předpokladu snížení plodnosti romských žen. Početní růst romské populace je spojen také se zlepšováním zdravotního stavu, a tím i úmrtnostních poměrů romské populace.

V období mezi roky 1970 a 1980 vzrostl počet Romů v České republice téměř o polovinu. Průměrný roční relativní přírůstek v této době byl 3,8 ‰ a byl 8krát vyšší než u ostatní populace. Je otázkou, jak se na takto vysokém přírůstku podílely úroveň demografické repro-

dukce, migrace ze Slovenska či zlepšení evidence. Nějaké výrazné zpomalení tempa růstu romské populace neočekáváme ani v následujících letech. Podle evidence národních výborů se počet Romů v letech 1980–1989 zvýšil o 36 %, čemuž odpovídá průměrný roční relativní přírůstek 3,5 %. Předpokládáme-li i v 90. letech 3% roční přírůstek, můžeme současný počet Romů odhadnout asi na 200 000. Také prognóza početního stavu romské populace vypočtená na konci 80. let na katedře demografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, která vycházela z analýzy údajů sčítání lidu 1970 a 1980, odhaduje dnešní počet Romů v České republice asi na 200 000.

Tak jak se postupně v Evropě i jinde ve světě v průběhu prvního demografického přechodu zlepšovala ekonomická a sociální situace, zvyšovala se životní úroveň a vzdělanost především žen, docházelo k dlouhodobému snižování porodnosti. I romská populace prochází podobným vývojem, pouze je to se zpožděním několika generací.

K obdobným závěrům o demografickém chování romské populace dochází i projekt Rady Evropy *Demografické charakteristiky národnostních menšin v Evropě*, který byl realizován v letech 1996–1999. Projekt si kladl za cíl objasnit politické a kulturní rozdíly v demografickém vývoji národnostních menšin a nalézt pro tyto populace společné charakteristiky.

Ve všech sledovaných populacích se základní odlišnost u Romů projevila ve věkové struktuře, která je shodně ve všech sledovaných zemích velmi mladá, s vysokým zastoupením dětí a s nízkým podílem starých osob. Zastoupení 0–14letých je v romské populaci dvojnásobné ve srovnání s úhrnem obyvatelstva a postupný přesun této široké základny věkové pyramidy do reprodukčního věku zajistí početní růst romské populace i přes snižování úrodnosti. Zastoupení osob v reprodukčním věku, tj. 15–49letých, je u romské populace zhruba stejné jako u ostatního obyvatelstva, zastoupení osob 50letých a starších je ale třikrát nižší.

Výsledky sčítání lidu prováděných na počátku 90. let prokázaly, že základní demografické charakteristiky romské populace jsou ve všech sledovaných zemích, s výjimkou Makedonie, shodné: mladá věková struktura, vysoká porodnost (zhruba dvojnásobná než u úhrnu obyvatelstva), značný početní růst, který bude v případě zlepšení úmrtnosti ještě urychlen, a výše přirozeného přírůstku na úrovni obvyklé v rozvojových zemích.

Přes všechny výhrady k úplnosti a přesnosti evidencí romského obyvatelstva a k výsledkům sčítání lidu jsou výsledky i za tyto „neúplné“ soubory shodné s ostatními populacemi Romů v Evropě.

Tak jak se změnila úroveň reprodukce obyvatelstva Evropy a ostatních zemí v průběhu prvního demografického přechodu, tak lze s časovým posunem očekávat podobné změny i u obyvatelstva romského. Změny však nelze očekávat v nejbližších kalendářních letech, nýbrž za dobu alespoň jedné generace.

2.c Prognóza romské populace do roku 2050

Abychom mohli odhadnout, jak ovlivní romská populace vývoj populace české, pokusíme se na základě předpokladů o vývoji plodnosti a úmrtnosti Romů o odhad jejich počtu do roku 2050. Za vcelku dobrý základ budeme brát počty Romů uváděné národními výbory a výchozím rokem bude poslední známý údaj za rok 1989, který udává 145 738 Romů v České republice. Na základě analýz a dostupných údajů se nám tato evidence jeví jako nejvhodnější a zdá se i nejpřesněji vystihující počet Romů (i když jsme si vědomi toho, že zde jsou zachyceni jen ti Romové, kteří s úřadem nějakým způsobem přišli do kontaktu). Vzhledem k odlišnému demografickému chování romské populace nejenom u nás, ale i v jiných zemích, kde jsou známy údaje o Romech ze sčítání lidu, jsme ve svých úvahách předpokládali, že plodnost romských žen se bude vyvíjet podobně jako plodnost irských

žen (protože v Irsku skončil první demografický přechod teprve nedávno) a změny úmrtnosti budou mít podobný, ale rychlejší průběh jako u nás na počátku 19. století.

Romské problematice je v současné době věnována značná pozornost. Průběh procesu demografické reprodukce má však své obecné zákonitosti s řadou specifík u jednotlivých populací a lze ho jen těžko ovlivnit. Závisí mimo jiné na zlepšení ekonomické a sociální situace Romů a na zvýšení jejich celkové vzdělanostní úrovně. Romové mají nižší úroveň bydlení než ostatní obyvatelstvo a nižší úroveň vzdělání a s tím spojenou horší uplatnitelnost na trhu práce; mají tudíž nižší průměrné příjmy a vyšší úroveň nezaměstnanosti. Pokud by se v budoucnu jejich úroveň přibližovala úrovni ostatního obyvatelstva, lze předpokládat, že se přizpůsobí i demografické chování Romů. To znamená, že dojde ke snižování úmrtnosti (včetně kojenecké úmrtnosti), a tím dojde k prodloužení střední délky života, bude se snižovat plodnost romských žen a postupně dojde ke snižování počtu narozených dětí. Bude se měnit progresivní věková struktura Romů v populaci na stacionární až regresivní. Každopádně se zdá pravděpodobné, že s ohledem na svou velikost romská populace výrazně neovlivní demografické chování populace České republiky.

Velkým problémem jsou údaje. Buď nejsou k dispozici, nebo jsou neúplné, nebo nepříliš věrohodné. Za výchozí odhad celkového počtu Romů jsme proto zvolili údaje z evidence národních výborů, za odhad věkové struktury údaje ze sčítání lidu 1970, 1980 a 1991.

Projekce byla počítána již od r. 1991 neboť za rok 2001 ještě není známa věková struktura Romů, navíc romskou národnost deklarovalo jen asi 6 % odhadovaného skutečného počtu členů romské populace.

Předpokládali jsme, že vývoj úmrtnosti Romů je podobný jako vývoj úmrtnosti populace České republiky, že je však o určitý počet let opožděn. Protože jedinou ověřenou charakteristikou úmrtnosti Romů je kvocient kojenecké úmrtnosti, použili jsme právě tuto charakteristiku. V roce 1985 byla hodnota kvocientu kojenecké úmrtnosti Romů necelých 25 ‰ (viz Kalibová, 1989), v populaci České republiky nabýval kvocient kojenecké úmrtnosti této hodnoty přibližně v roce 1957. V naší projekci jsme proto předpokládali, že úmrtnost Romů odpovídá úmrtnosti populace České republiky před 28 lety. Pro výpočet projekčních koeficientů pro období 1991–1994 jsme tedy použili úmrtnostní tabulky České republiky z roku 1965, pro další pětileté období úmrtnostní tabulky z roku 1970 atd., od roku 2026 do roku 2051 předpokládáme, že úroveň úmrtnosti Romů je trvale na úrovni úmrtnosti populace České republiky v roce 1998.

Plodnost romských žen je většinou neregulovaná, její úroveň zatím výrazně překračuje hranici prosté reprodukce. V projekci romské populace v článku [Kalibová, 1990] se pro období 1981–85 předpokládá hodnota úhrnné plodnosti romských žen 4,33. Z evropských zemí, jejichž údaje jsou k dispozici, nabývala takto vysokých hodnot úhrnná plodnost v Irsku počátkem sedmdesátých let. Struktura této plodnosti se však výrazně liší od struktury plodnosti v [Kalibová, 1990]. Specifické plodnosti irských žen nabývají nejvyšších hodnot až ve věkové skupině 25–29letých, pro nižší věkové skupiny jsou poměrně malé. Jako hodnoty specifických plodností pro projekci v období 1991–94 jsme proto použili plodnost Irska se strukturou modifikovanou dle [Kalibová, 1990]; pro další pětiletá období jsme předpokládali, že úroveň plodnosti bude klesat přibližně stejným tempem, jako klesala plodnost v Irsku, a že rovněž struktura plodnosti romských žen se bude k plodnosti irské přibližovat.

Velikost i strukturu romské populace v České republice výrazně ovlivňuje migrace, především migrace Romů ze Slovenska. Nasvědčuje tomu mimo jiné skutečnost, že přírůstek romské populace v ČR v 80. i 90. letech byl výrazně vyšší než na Slovensku; přitom lze předpokládat, že romské ženy na Slovensku mají vyšší plodnost než romské ženy v České

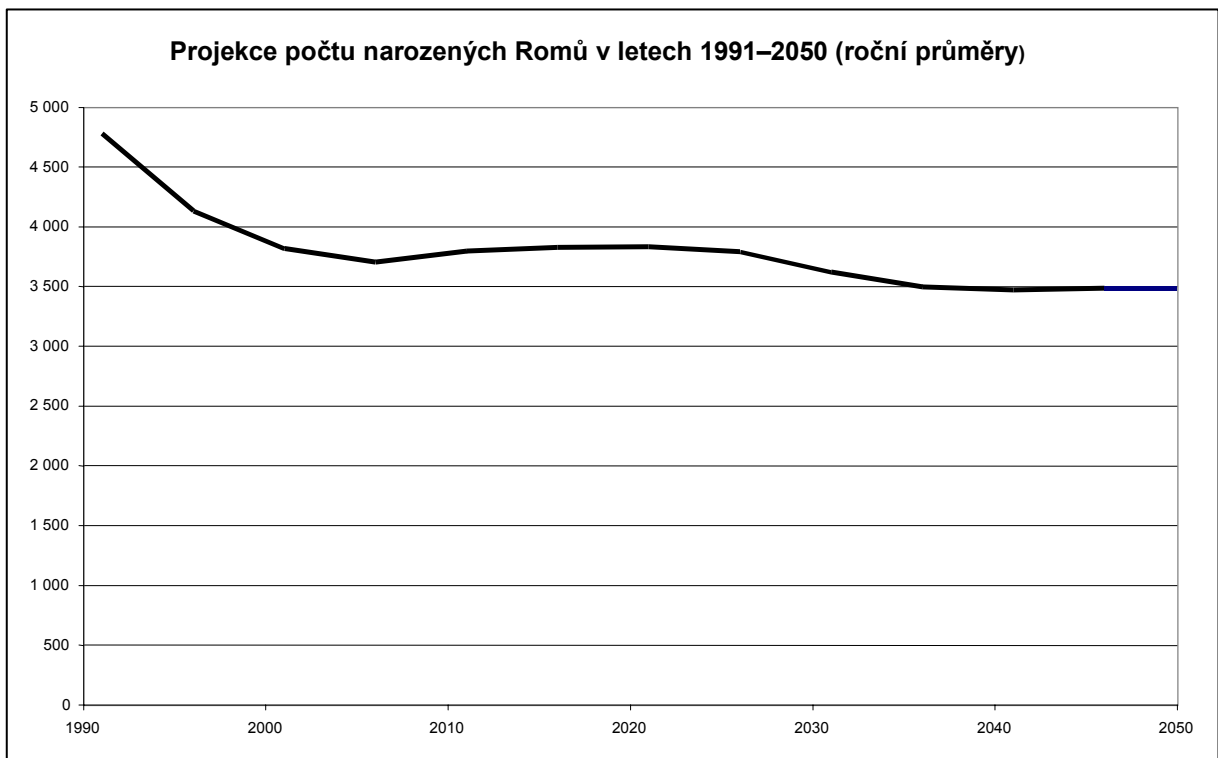
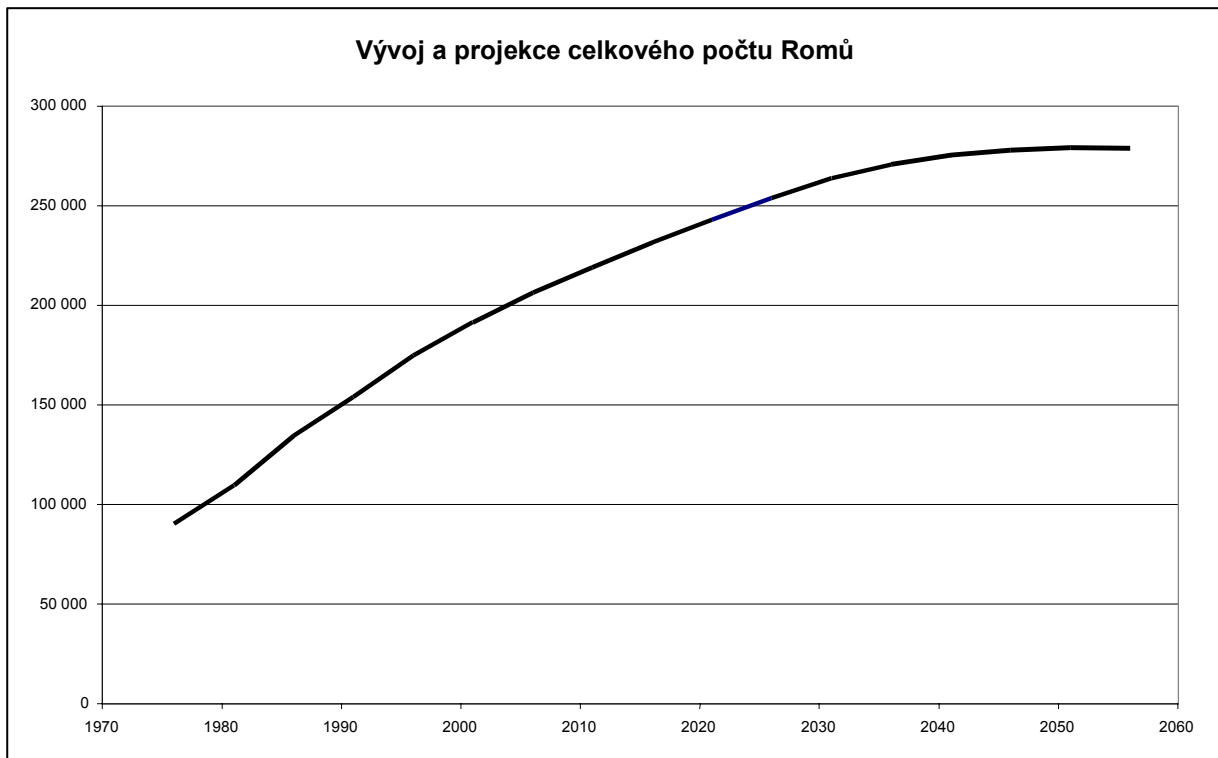
republiky. Srovnáním výsledků sčítání lidu 1970 a 1980 byl prokázán výrazný příliv romských migrantů ze Slovenska do České republiky, především v mladších věkových skupinách (do 45 let). Domníváme se však, že po rozdělení České republiky v roce 1992 dochází postupně k omezování této migrace, proto její vliv v projekci neuvažujeme.

Jako výchozí počet Romů v ČR na začátku roku 1991 byl zvolen odhad počtu Romů na základě evidence národních výborů; předpokládali jsme, že jejich demografická struktura je stejná jako struktura osob, které při sčítání deklarovaly romskou národnost.

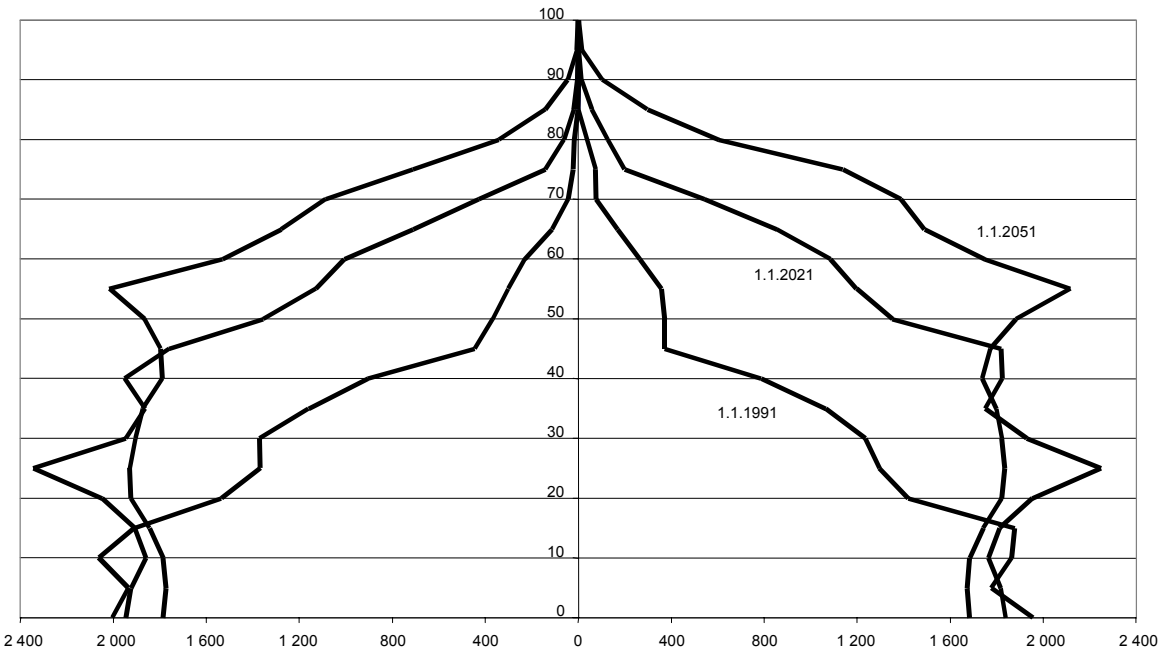
Hlavní předpoklady a výsledky projekce

Období	Úhrnná plodnost	Střední délka života		Koncový stav	Počet narozených	Absolutní přírůstek	Relativní přírůstek (v promile)
		muži	ženy				
1991–1995	3,392	67,06	73,35	174 832	4 781	4 168	25,39
1996–2000	2,638	66,10	73,02	191 575	4 132	3 349	18,29
2001–2005	2,251	67,03	73,97	206 255	3 819	2 936	14,77
2006–2010	2,035	66,80	73,86	219 207	3 702	2 590	12,18
2011–2015	2,007	67,49	74,71	231 692	3 798	2 497	11,08
2016–2020	1,980	67,56	75,41	243 049	3 828	2 271	9,57
2021–2025	1,927	69,68	76,65	253 959	3 835	2 182	8,78
2026–2030	1,927	71,09	78,05	263 800	3 794	1 968	7,60
2031–2035	1,927	71,09	78,05	270 805	3 623	1 401	5,24
2036–2040	1,927	71,09	78,05	275 238	3 496	887	3,25
2041–2045	1,927	71,09	78,05	277 812	3 470	515	1,86
2046–2050	1,927	71,09	78,05	278 985	3 489	235	0,84

Z výše uvedených výsledků projekce je zřejmé, že romská plodnost nijak významně neovlivní plodnost české populace. Roční počet narozených bude na počátku 21. století nižší než 4 000 dětí a ve třicátých letech poklesne pod hodnotu 3 500 dětí ročně. Romské ženy se svým demografickým chováním přiblíží ženám českým a při očekávaném zvýšení úhrnné plodnosti českých žen nebude plodnost romských žen v roce 2050 o mnoho vyšší. Vzhledem k progresivní věkové struktuře Romů v roce 1991 lze však po celých následujících padesát let očekávat další růst jejich počtu, i když tempo růstu se bude snižovat a po roce 2050 se pravděpodobně růst romské populace zastaví.

Demografická struktura romské populace ve vybraných letech

3. PLODNOST A MANŽELSTVÍ V 2. POLOVINĚ 20. STOLETÍ

V období po druhé světové válce se v řadě evropských zemí postupně mění demografické chování týkající se založení rodiny. Zatímco v minulosti docházelo k počtí dětí zpravidla bezprostředně po sňatku (nezřídka na svatební cestě), v druhé polovině 20. století se vztah mezi sňatkem a založením rodiny oslabuje – na jedné straně pozorujeme odkládání narození dítěte na pozdější dobu, na druhé straně přibývá dětí narozených mimo manželství.

3.a Metodologie

Pro analýzu těchto změn potřebujeme charakteristiky popisující úroveň a strukturu plodnosti manželství, přičemž strukturou rozumíme jednak strukturu podle délky manželství, jednak strukturu podle pořadí dítěte. Pořadí dítěte můžeme chápat dvojím způsobem: buď jako pořadí dítěte narozeného matce, nebo jako pořadí dítěte ve stávajícím manželství (to znamená, že nebereme v úvahu děti, které se ženě narodily před vstupem do stávajícího manželství). V dalším textu, pokud nebude výslovně uvedeno jinak, budeme pořadím dítěte rozumět vždy pořadí dítěte ve stávajícím manželství.

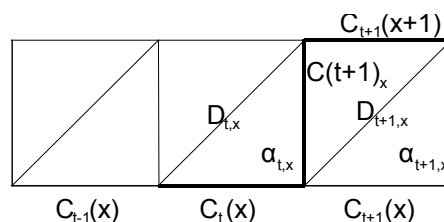
Charakteristiky, které popisují úroveň a strukturu plodnosti manželství, jsou míry plodnosti podle doby uplynulé od sňatku (a podle pořadí), tedy podíl počtu narozených a doby expozice. Zatímco počty narozených v manželství podle pořadí dítěte ve stávajícím manželství a doby uplynulé od sňatku rodičů jsou každoročně publikovány v Pohybu obyvatelstva, počty existujících manželství podle doby uplynulé od sňatku, které jsou pro odhad doby expozice potřeba, se zjišťují pouze při sčítání lidu. Počty manželství v ostatních kalendářních letech tedy musíme odhadnout. Odhad však nebude obtížný – vyjdeme z jednoduché bilance.

Označme

- $C_t(x)$ počet manželství, která během roku t dovršila přesně x let trvání,
- $C(t)_x$ počet existujících manželství k počátku roku t s délkou trvání x dokončených let,
- C_t počet sňatků uzavřených v roce t – je to jen zkrácený zápis pro $C_t(0)$ – a
- $D_{t,x}$ počet rozvodů v roce t s délkou trvání manželství x dokončených let.

Použijeme-li terminologii úmrtnostních tabulek, pak

- $C_t(x)$ je počet manželství dožívajících se během roku t přesného věku x ,
- $C(t)_x$ je počet žijících x -letých manželství na počátku roku t ,
- C_t je počet narozených manželství v roce t a
- $D_{t,x}$ je počet zemřelých manželství v roce t v dokončeném věku x let.

Kdybychom chtěli analogii s úmrtnostními tabulkami dovést ještě dále, pak bychom místo čtyř uvedených symbolů mohli použít obvyklé označení $l_t(x)$, $L(t)_x$, N_t (případně $l_t(0)$) a $M_{t,x}$.

Drobnou poznámku si zaslouží symbolika. Parametr v závorce označuje okamžikovou hodnotu, tedy přesný věk či časový okamžik, zatímco parametr v indexu označuje interval; počátek intervalu je dán právě hodnotou v indexu (t tedy označuje počátek roku) a jeho délka je jednotková (délka intervalu se standardně uvádí v levém dolním indexu, ale vynechává se, pokud je jednotková).

Zanedbáme-li vliv úmrtnosti a migrace, dostaneme následující bilanční rovnice (viz schéma, které odpovídá obvyklé demografické síti – na vodorovné ose se vynáší čas a na svislé věk):

$$C(t+1)_x = C_t(x) - D_{t,x} \cdot \alpha_{t,x} \quad , \quad x = 0, 1, \dots$$

$$C_{t+1}(x+1) = C(t+1)_x - D_{t+1,x} \cdot (1 - \alpha_{t+1,x}) \quad ,$$

Pokud předpokládáme pro každou sňatkovou kohortu proporcionální rozložení rozvodů v každém roce trvání manželství, tj. úměrné počtu rozvodů v kalendářním roce a velikosti sňatkových kohort, snadno odhadneme i parametry $\alpha_{t,x}$:

$$\alpha_{t,x} = \frac{C_t(x)}{C_{t-1}(x) + C_t(x)} \quad , \quad x = 0, 1, \dots$$

Protože v každém roce známe $C_t(0) = C_t$, tedy počet sňatků v roce t , můžeme postupně vypočítat $C(t)_x$ pro všechna t a x , která nás zajímají, a pak už snadno odhadneme dobu expozice jako aritmetický průměr koncových stavů:

$$\bar{C}_{t,x} = \frac{C(t)_x + C(t+1)_x}{2} \quad , \quad x = 0, 1, \dots$$

Nyní už můžeme formálně zapsat definici specifické míry plodnosti manželství p -tého pořadí, tedy specifické podle doby uplynulé od sňatku:

$$f_{t,x}^{(p)} = \frac{N_{t,x}^{(p)}}{\bar{C}_{t,x}} \quad , \quad \begin{array}{l} x = 0, 1, \dots \\ p = 1, 2, \dots \end{array}$$

kde $N_{t,x}^{(p)}$ je počet dětí p -tého pořadí narozených ve stávajícím manželství v době x dokončených let od sňatku rodičů. Aby nedošlo k mýlce, užíváme termín *plodnost manželství* a nikoli manželská plodnost, protože jde o plodnost specifickou podle věku (tj. délky) manželství, nikoli specifickou podle věku ženy.

Uvedené specifické plodnosti jsou plodnosti jednoleté. U plodnosti manželství je však mimořádně zajímavý první rok trvání manželství, a zejména struktura plodnosti v tomto roce. Proto plodnost v prvním roce manželství budeme analyzovat podrobněji – po čtvrtletích. Příslušné specifické plodnosti – v tomto případě jen plodnosti prvního pořadí (u dalších pořadí se většinou jedná jen o spíše výjimečné případy dvojčat, trojčat či vícerčat) – jsou

$${}_{1/4}f_{t,0}^{(1)} = \frac{{}_{1/4}N_{t,0}^{(1)}}{\bar{C}_{t,x}/4} \quad \text{pro první čtvrtletí,}$$

$${}_{1/4}f_{t,1/4}^{(1)} = \frac{{}_{1/4}N_{t,1/4}^{(1)}}{\bar{C}_{t,x}/4} \quad \text{pro druhé čtvrtletí,}$$

$${}_{1/4}f_{t,2/4}^{(1)} = \frac{{}_{1/4}N_{t,2/4}^{(1)}}{\bar{C}_{t,x}/4} \quad \text{pro třetí čtvrtletí a}$$

$${}_{1/4}f_{t,3/4}^{(1)} = \frac{{}_{1/4}N_{t,3/4}^{(1)}}{\bar{C}_{t,x}/4} \quad \text{pro čtvrté čtvrtletí.}$$

Připomeňme, že levý dolní index znamená délku intervalu.

Určité nepřesnosti jsme se dopustili při výpočtu jmenovatele. Správně bychom měli střední stavy přepočítat – měli bychom je počítat jako vážený, nikoli jako prostý průměr dvou krajních hodnot. Chyba, které se tak ale dopustíme, je zanedbatelná a navíc takto vypoč-

tené plodnosti můžeme sečíst a získáme plodnost v prvním roce trvání manželství (tedy její čtyřnásobek).

Jednoleté specifické plodnosti manželství nám dovolují provést i kohortní analýzu (spíše pseudokohortní, protože údaje máme tříděné podle věku a roku, nikoli podle věku a generace). Řadu hodnot $f_{t+k,k}^{(p)}$, $k = 0, 1, \dots$, budeme považovat za řadu kohortních specifických měr plodnosti sňatkové kohorty z přelomu let $t-1$ a t (pro zjednodušení ji ale budeme označovat jako sňatkovou kohortu roku t). Kohortní analýza plodnosti manželství má oproti obvyklé kohortní analýze prováděné pro kohorty stejně starých žen jednu výhodu. Zatímco u obvyklé kohortní analýzy potřebujeme údaje minimálně za 20 až 25 let, pro kohortní analýzu plodnosti manželství nám postačí údaje i jen za 5 let – do té doby se narodí až 95 % dětí prvního pořadí a přes 50 % dětí druhého a třetího pořadí.

3.b Vstupní údaje a vypočtené charakteristiky

Výpočty byly provedeny pro všechny kalendářní roky období 1950–1999. Počty sňatků, rozvodů a dětí narozených v manželství podle pořadí byly převzaty z Pohybu obyvatelstva. Z výsledků sčítání lidu byly odhadnuty bilančním přepočtem ke konci roku počáteční stavy $C(t)_x$ existujících manželství v letech 1950, 1961, 1971, 1981 a 1991, počáteční stavy v ostatních letech byly odhadnuty podle výše uvedených bilančních vzorců. Protože při bilancování zanedbáváme vliv úmrtnosti a migrace, jsou počty existujících manželství získané touto metodou zpravidla mírně nadhodnocené, příslušné specifické míry manželské plodnosti však budou podhodnocené zřejmě jen nepatrně (pravděpodobnost 30letého, že zemře během 10 let, byla v roce 1950 asi 3 %, to znamená, že míry manželské plodnosti, které budou předmětem našeho zájmu, jež mají ve jmenovateli počty manželství osob spíše mladších, budou zatíženy menší než 3% chybou). Údaje o dětech narozených 21 a více let po sňatku rodičů již nejsou podrobněji tříděny podle doby uplynulé od sňatku, takže při výpočtu se předpokládalo, že se tyto děti narodily v období 21–24 dokončených let od sňatku.

Plodnost manželství je zřejmě výrazně ovlivněna nejen věkem ženy vstupující do manželství, ale především tím, zda žena je při vstupu do manželství bezdětná, či zda již má děti z předchozího manželství nebo děti nemanželské. Bylo by jistě vhodné vyloučit z analýzy ta manželství, která uzavírají ženy s dětmi, případně i ženy ve vyšším věku. Počty dětí narozených v manželství tříděné podle délky trvání manželství však nejsou tříděny současně podle věku matky a ani údaje o počtu dětí žen vstupujících do manželství nejsou k dispozici. Z těchto důvodů byla do analýzy zahrnuta všechna uzavíraná manželství a analýza byla doplněna výpočty následujících charakteristik:

- podílem dětí narozených jako první ve stávajícím manželství, které jsou dětmi vyššího celkového pořadí,
- podílem opakovaných sňatků nevěst z celkového počtu sňatků a
- podílem dětí narozených mimo manželství z dětí daného celkového pořadí.

Růst hodnot každé z těchto charakteristik svědčí o určitém snižování stability manželství a jeho významu pro rození dětí.

Byly vypočteny specifické míry plodnosti manželství prvního, druhého a třetího pořadí. Míry plodnosti vyšších pořadí už počítány nebyly, neboť podíl manželských dětí čtvrtého a vyššího pořadí z celkového počtu dětí narozených v manželství je zejména v posledních letech zanedbatelný. V první polovině padesátých letech tento podíl sice činil asi 15 %, ale koncem padesátých let klesl pod 10 %, koncem šedesátých let pod 5 % a od roku 1983 je trvale nižší než 3 %.

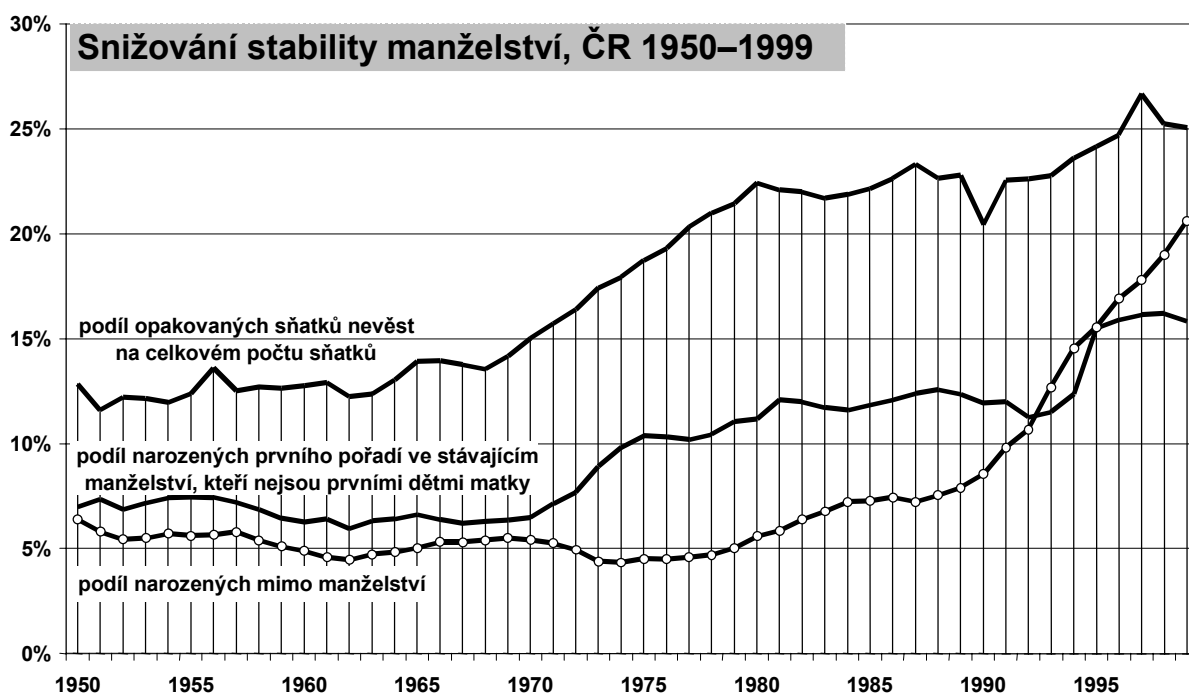
3.c Vývoj souhrnných charakteristik

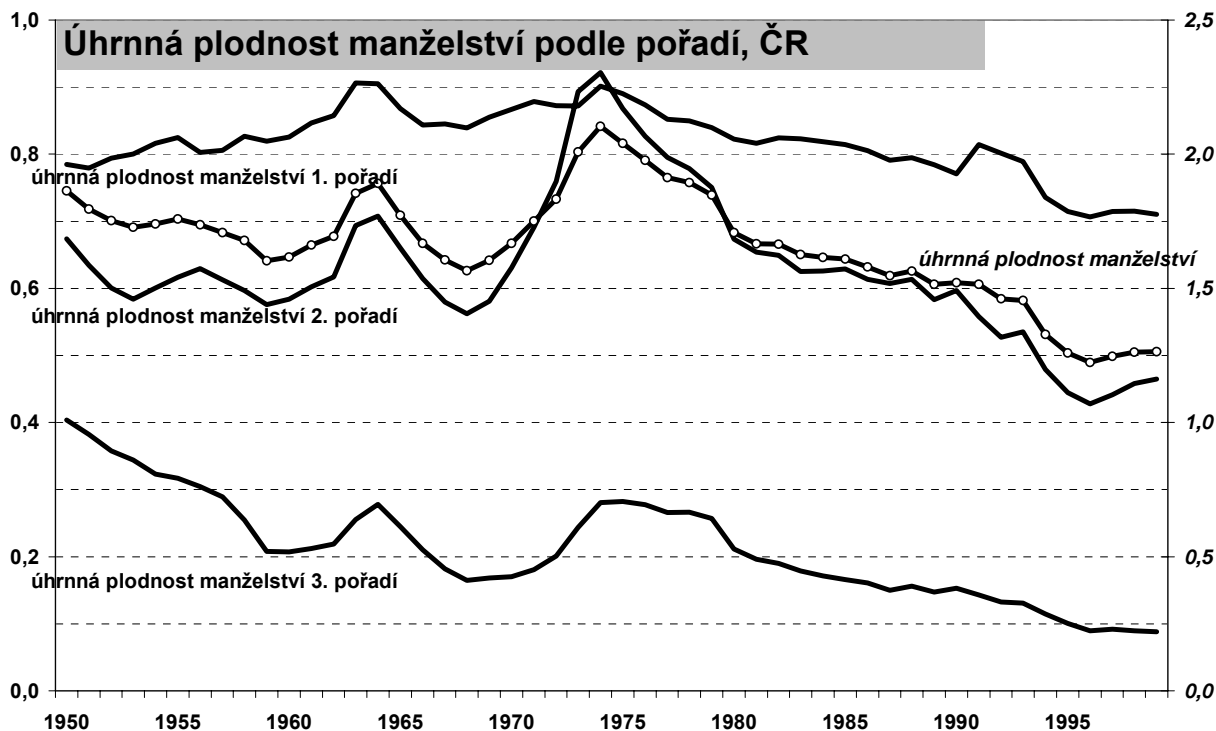
Ještě než se budeme věnovat plodnosti, všimněme si charakteristik, které nějakým způsobem charakterizují stabilitu a význam manželství. Z vývoje výše zmíněných charakteristik, které jsou zakresleny na obrázku dole, můžeme vyčíst rozdělení druhé poloviny minulého století na čtyři období:

- do konce 60. let,
- od konce 60. let do konce 70. let,
- od konce 70. let do konce 80. let a
- 90. léta.

První období je obdobím relativní stability manželství (i když zejména v druhé polovině 60. let už narůstá rozvodovost). Ve druhém období přibývá opakovaných sňatků a v manželství se častěji rodí děti, které mají sourozence z předchozího manželství nebo z mimomanželského soužití. Znamená to, že manželství si udržuje vysokou prestiž, třebaže jeho stabilita se snižuje, a rození dětí mimo manželství je stále chápáno spíše jako cosi nepatřičného. Ve třetím období ovšem rychle roste podíl mimomanželsky narozených, takže zřejmě manželství už není společností chápáno jako nezbytnost pro založení rodiny. Čtvrté období je obdobím prudké akcelerace podílu mimomanželsky narozených, který na konci období už přesahuje 20 %. Společnost už mimomanželské soužití zjevně toleruje, přitom však roste podíl opakovaných sňatků i podíl žen, které vstupují do manželství už s dětmi. To zase naopak svědčí o neklesající prestiži manželství. Tento rozpor lze vysvětlit, připustíme-li, že v jedné části společnosti je význam manželství stále vysoký a v druhé části naopak je považováno spíše za přežitek. Tomu odpovídá i prudký pokles sňatečnosti v devadesátých letech a odpovídá to i teorii mentálních kohort, kterou formuloval van de Kaa.

Shrneme-li tvrzení z předcházejícího odstavce, pak vývoj od počátku 80. let odpovídá bodům *f* a *g* ve výčtu atributů či fází druhého demografického přechodu, který byl uveden v části 1.

Všimněme si nyní, jak se vyvíjela plodnost manželství. Jako vhodná charakteristika nám poslouží úhrnná plodnost, a to jak celková, tak rozlišená podle pořadí (připomeňme, že se jedná o pořadí dítěte ve stávajícím manželství). Úhrnnou plodnost manželství p -tého pořadí definujeme jako součet

$$\sum_{x=0}^{24} f_{t,x}^{(p)}, \quad p = 1, 2, 3 \quad .$$

Úhrnnou plodnost tedy počítáme jen pro 1., 2. a 3. pořadí (jak bylo už uvedeno dříve) a předpokládáme, že po 25 letech manželství se už žádné děti nerodí (chyba tohoto předpokladu bude jistě zanedbatelná).

Úhrnnou plodnost bez rozlišení pořadí vypočteme analogicky, jen vynecháme horní index p – to znamená, že počítáme se všemi dětmi narozenými v manželství bez ohledu na jejich pořadí.

Na obrázku nahoře je – přes značné výkyvy – patrná klesající tendence všech křivek. To ovšem není nic překvapivého – že plodnost, a zjevně i plodnost manželství klesá, dobře víme. Zajímavé jsou některé detaily (pomineme ale výkyvy v polovině 60. a v polovině 70. let, které byly způsobeny propopulačními opatřeními, a zub na počátku 90. let, který je důsledkem oznámení o zrušení novomanželských půjček).

Úhrnná plodnost manželství prvního pořadí se za půl století nijak výrazně nezměnila. Z původní hodnoty 0,8 dítěte vzrostla na 0,9 a pak poklesla na 0,7. To znamená, že při zachování plodnosti manželství z konce 20. století a při nulové úmrtnosti (úmrtnost však hraje jen nepatrnou úlohu) by zůstalo necelých 30 % manželství bezdětných. Nejvýraznější pokles nastal v první polovině 90. let a hodnota úhrnné plodnosti manželství prvního pořadí se v druhé polovině 90. let ustálila na hodnotě 0,7.

Podobný charakter má vývoj úhrnné plodnosti manželství druhého a třetího pořadí. U druhého pořadí se však výrazně projevil kompenzační charakter reakce na propopulační opat-

ření, výraznější pokles v první polovině 90. let a dokonce růst v druhé polovině 90. let. V druhé polovině 90. let se zřejmě rodily 2. děti manželství, jejichž narození bylo v první polovině 90. let odkládáno. Rození 2. dětí v manželství je zjevně silně závislé na momentální sociální situaci.

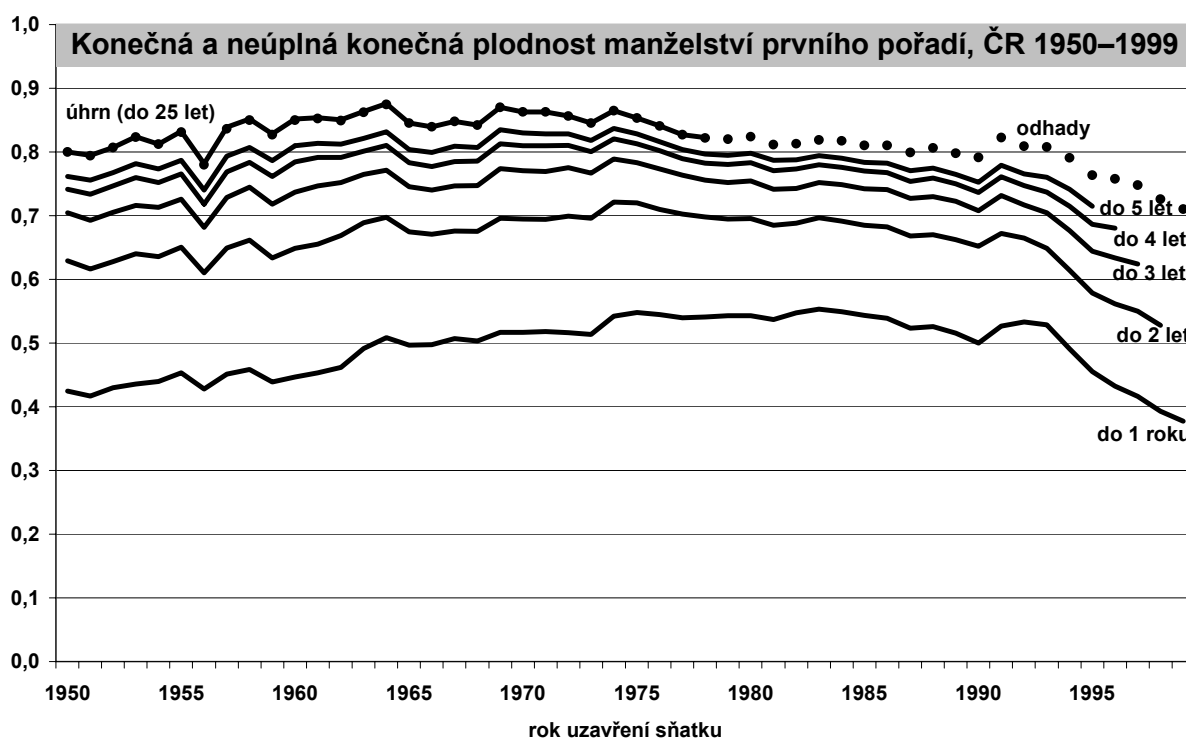
I rození 3. dětí v manželství reaguje na momentální sociální situaci, ale ne už tak silně. V druhé polovině 90. let nedochází k žádné kompenzaci a úroveň úhrnné plodnosti manželství třetího pořadí se stabilizuje na hodnotě těsně pod čtvrtinou dítěte.

Úhrnná plodnost manželství prakticky kopíruje vývoj úhrnné plodnosti manželství druhého pořadí. I ona se ve druhé polovině mírně zvýšila a ustálila se na hodnotě jeden a čtvrt dítěte na jedno manželství. Tato hodnota dokonce přesáhla hodnotu úhrnné plodnosti (ta byla v druhé polovině 90. let pod 1,2), ačkoli po celé předchozí období byla nižší. To svědčí o tom, že význam manželství výrazně poklesl, že mnoho žen zůstává svobodných (případně rozvedených a ovdovělých).

Dosavadní popis se týkal průřezových charakteristik, které však mohou dávat – a často i dávají – zavádějící informace. Všimněme si proto ještě kohortních charakteristik, konkrétně konečné, případně neúplné konečné plodnosti manželství. Ta je definována jako součet hodnot nikoli z jednoho kalendářního roku, nýbrž pro jednu sňatkovou kohortu:

$$\sum_{x=0}^{24} f_{t+x,x}^{(p)}, \quad p = 1, 2, 3 \quad .$$

Na první pohled je zřejmé, že pro konečnou plodnost manželství prvního pořadí byla až do devadesátých let rozhodující plodnost v prvním roce trvání manželství – výkyvy v nejnižší křivce se opakují i u nejvyšší. V druhé polovině 90. let se však rozestupy mezi jednotlivými křivkami zvětšují a snížení plodnosti prvního pořadí je u vyšších pořadí zřetelně menší. Znamená to, že rození dětí v manželství se odkládá až do dalších let. Může to ale znamenat i něco jiného – že těhotné nevdané nepospíchají se sňatkem, že se jejich děti rodí ještě před uzavřením manželství. Abychom mohli rozhodnout, která z těchto variant je

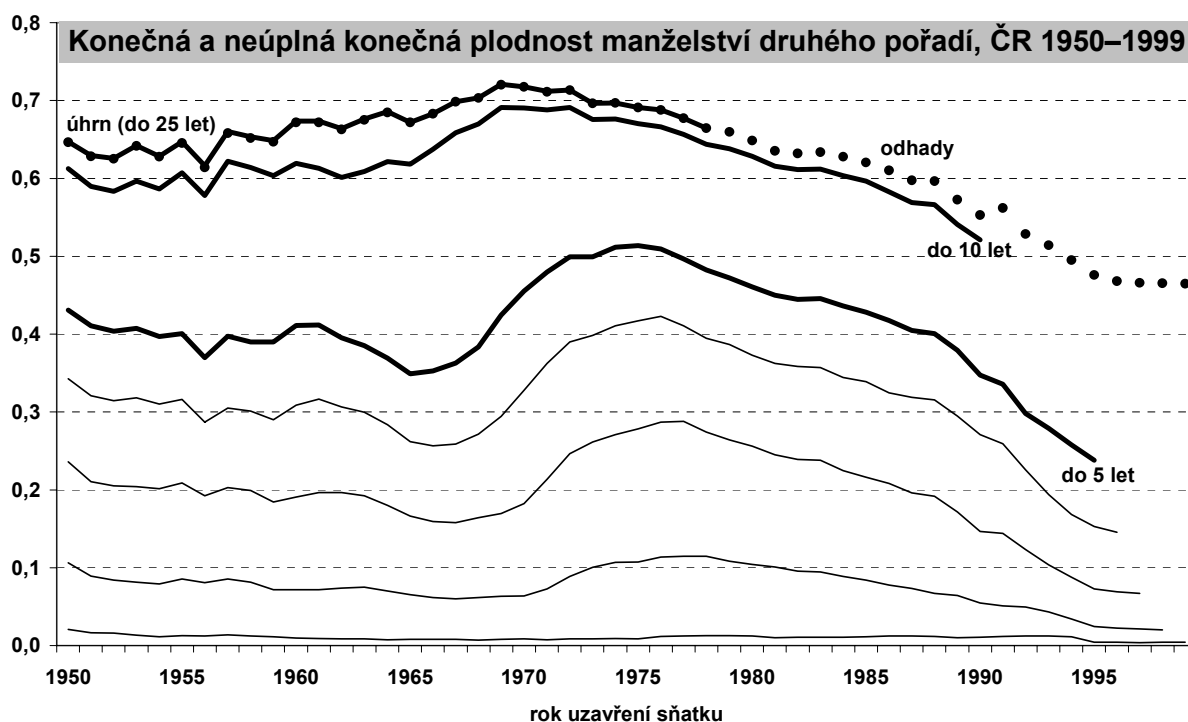
blíže pravdě, potřebujeme podrobněji analyzovat plodnost v prvním roce manželství a tomu se budeme věnovat později.

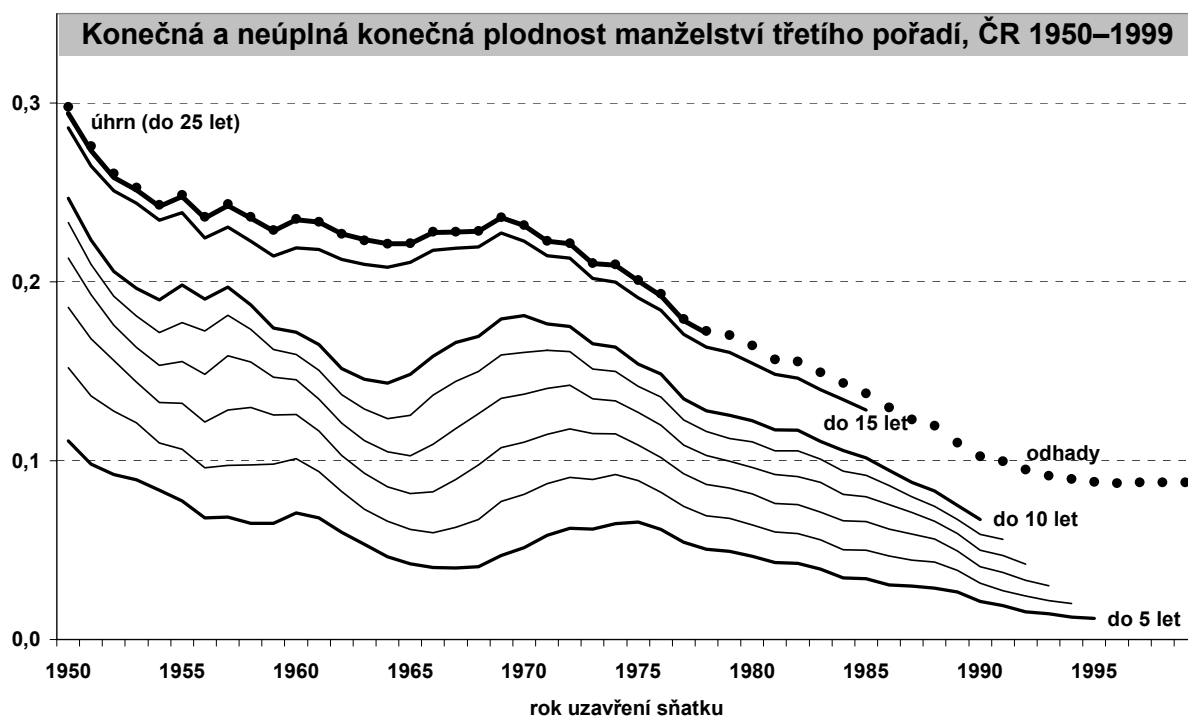
Posun rození dětí do pozdější doby po sňatku odpovídá i posunu rození dětí do vyšších věků, které v devadesátých letech můžeme pozorovat. A také to znamená, že odhady konečné plodnosti manželství (na obrázku vyznačené tečkovanou čarou) jsou asi podhodnocené, protože vycházejí z prolongace předchozích trendů – konečnou plodnost manželství prvního pořadí bychom tedy mohli odhadnout asi na 0,75 dítěte a mohli bychom předpokládat, že na této úrovni se bude stabilizovat. Znamená to, že čtvrtina manželství zůstane bezdětných. A to odpovídá bodu *h* z našeho seznamu fází druhého demografického přechodu.

O plodnosti manželství spíše vypovídá konečná plodnost druhého pořadí, protože konečná plodnost manželství prvního pořadí je do značné míry ovlivněna tím, zda se sňatek v důsledku předmanželské koncepce uzavírá před, nebo až po narození dítěte.

Na grafu konečných plodností manželství druhého pořadí je zřetelně vidět, jaký efekt měla propopulační opatření z první poloviny 70. let. Zřejmě ovlivnila starší manželství, kterým usnadnila realizaci odkládaného narození druhého dítěte. Ovšem mladších manželství se nedotkla – konečná plodnost manželství druhého pořadí začíná klesat už u manželství uzavíraných v roce 1970. Pokles pokračoval po celá 70. a 80. léta a teprve v druhé polovině 90. let se zřejmě zastavil. Z grafu není vidět, že by se narození druhého dítěte v manželství odkládalo na pozdější dobu – na to jsou údaje ještě nedostatečné, ale v souladu s dříve uvedenými úvahami můžeme předpokládat, že tomu tak zřejmě bude. Pak bychom mohli (optimisticky) odhadnout konečnou plodnost manželství druhého pořadí asi na 0,5 dítěte.

Pro úplnost se ještě podíváme na konečnou plodnost manželství třetího pořadí. Na grafu (na následující straně) je zřetelný systematický pokles po celou druhou polovinu 20. století, jen mírně narušený propopulačními opatřeními ze sedmdesátých let. I na tomto grafu je patrné, že opatření zasáhla jen starší manželství. Na konci období se opět zdá, že dochází ke stabilizaci, a přijmeme-li předpoklad o posunu rození dětí v manželství na pozdější dobu,

mohli bychom (zase optimisticky) předpokládat, že konečná plodnost manželství třetího pořadí se ustálí na hodnotě okolo 0,1 dítěte.

Když sečteme konečné plodnosti manželství za všechna pořadí (čtvrtých a dalších dětí se v manželství rodí jen asi 3 %, takže konečná plodnost manželství čtvrtého a vyššího pořadí nepřesáhne hodnotu 0,05), dostaneme konečnou plodnost manželství asi 1,4 dítěte. A na této hodnotě se bude konečná plodnost manželství patrně stabilizovat.

3.d Plodnost v prvním roce trvání manželství

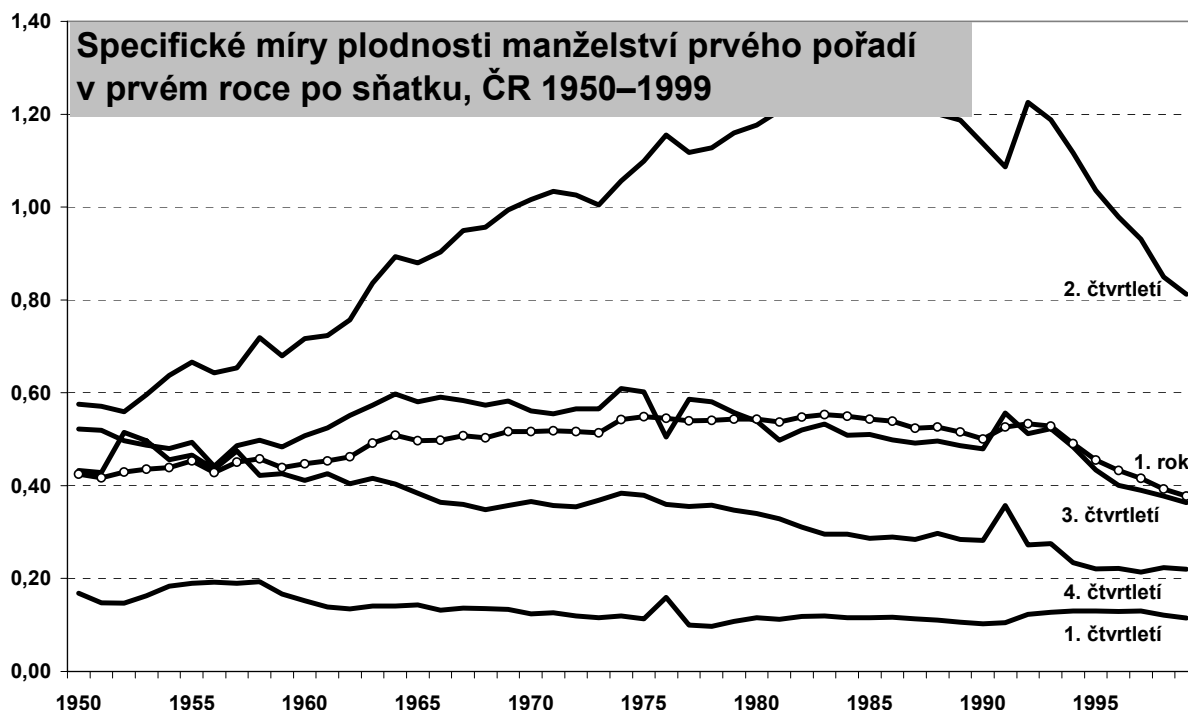
Plodnost v prvním roce trvání manželství má zvláštní charakter – je výrazně ovlivněna předmanželskými koncepcemi a následnými „vynucenými“ sňatky. „Vynucené“ sňatky jsou však v mnoha případech dobrovolné, tedy nevynucené, ba i plánované – to v případě, že partneři předem počítají se sňatkem, když dojde sice k ne striktně plánovanému, ale nebráněnému početí.

Vrátíme-li se k výčtu atributů druhého demografického přechodu, pak by se body *a* a *b*, tedy odklad narození dítěte, měly projevit snížením počtu narozených počatých v krátké době po sňatku, tedy narozených většinou ve čtvrtém čtvrtletí po uzavření manželství. Z údajů, které poskytuje naše statistika, však bohužel nedokážeme odlišit chování mladých a starších novomanželů, tedy odlišit projevy spadající pod bod *a* a pod bod *b*.

Bod *e*, tedy uzavření sňatku až v okamžiku, kdy se pár rozhodne založit rodinu, nebo když je partnerka již těhotná, by se měl projevit nárůstem počtu narozených ve druhém, třetím i čtvrtém čtvrtletí po sňatku.

Bod *f* – odklad sňatku až do doby po narození dítěte, by se naopak měl projevit poklesem počtu narozených v prvním roce po uzavření manželství.

Můžeme takové aspekty vysledovat v průběhu změn plodnosti manželství v prvním roce po sňatku v naší populaci? Spíše obtížně. Zkusme interpretovat průběh změn čtvrtletních specifických plodností vynesných na obrázku na následující straně.

V druhé polovině 50. a v první polovině 60. let roste plodnost ve druhém a třetím čtvrtletí po sňatku a klesá ve čtvrtém čtvrtletí. To svědčí o tom, že se sňatky uzavíraly spíše z nutnosti, a že narození dítěte se po sňatku u některých párů spíše odkládá, zatímco jiné se při předpokládaném brzkém uzavření manželství nebrání předmanželské koncepci. Poté až do poloviny 70. let plodnost ve třetím a čtvrtém čtvrtletí po sňatku stagnuje (možná by se dalo říci, že i mírně roste), zatímco plodnost ve druhém čtvrtletí stále roste. V druhé polovině 70. let a v letech 80. už je odkládání narození dítěte po sňatku zřetelnější. V polovině 80. let dochází k výrazné změně – rychle rostoucí plodnost ve druhém čtvrtletí po sňatku začíná naopak stejně rychle klesat. Těhotenství partnerky přestává být důvodem k uzavření manželství. V devadesátých letech je pak zřetelný i pokles plodnosti ve třetím a čtvrtém čtvrtletí.

Porovnáme-li ideální představu vyjádřenou v prvních odstavcích tohoto oddílu, pak se od reality liší. Z našich údajů není příliš zřetelné odkládání narození po sňatku s následným růstem plodnosti v prvním roce manželství. Patrně proto, že u nás bylo manželství po dlouhou dobu považováno za společensky nezbytné pro založení rodiny. O tom ostatně svědčí i plodnost v prvním čtvrtletí po sňatku, která zůstává prakticky na stejné úrovni; znamená to, že se v nezmenšené míře stále uzavírají sňatky „za každou cenu“ (tedy ve vysokém stupni těhotenství nevěsty).

Druhý demografický přechod tedy u nás probíhal v poněkud pozměněné podobě dané dlouho neklesající prestiží manželství. Ke zlomu dochází až v 80. letech. Nový pohled na manželství však není akceptován celou společností. V části společnosti je sňatek stále považován za nezbytný pro založení rodiny, jak jsme konstatovali už v předcházejícím textu. V tom se tedy naše společnost liší od společností západní poloviny Evropy, není to ale odlišnost zásadní a přibližování Evrope bude zřejmě pokračovat.

Můžeme tedy učinit závěr, že vývoj plodnosti v devadesátých letech – jakkoli dramatický – je logickým pokračováním vývoje v předchozím období, který byl jen zesílen momentálními sociálními a ekonomickými podmínkami.

4. STRUKTURA PLODNOSTI V 90. LETECH A CO Z TOHO PLYNE

Zbývá zodpovědět třetí otázku – jaký můžeme očekávat vývoj plodnosti české populace? Vzhledem k výraznému zlomu ve vývoji plodnosti, ke kterému došlo v 90. letech, se zdá, že těžko můžeme provést nějakou extrapolaci, protože časová řada, z níž bychom mohli vyjít, je příliš krátká. Navíc se zdá, že jsme uprostřed nějakého dramatického vývoje, kde těžko můžeme hledat nějaké zákonitosti. Možná si čtenář všiml, že v obou posledních větách se vyskytla konstrukce „zdá se“. Nikoli náhodou. Použijeme-li totiž podrobné údaje, dostaneme obraz trochu odlišný od toho, který nám poskytují běžné průřezové charakteristiky.

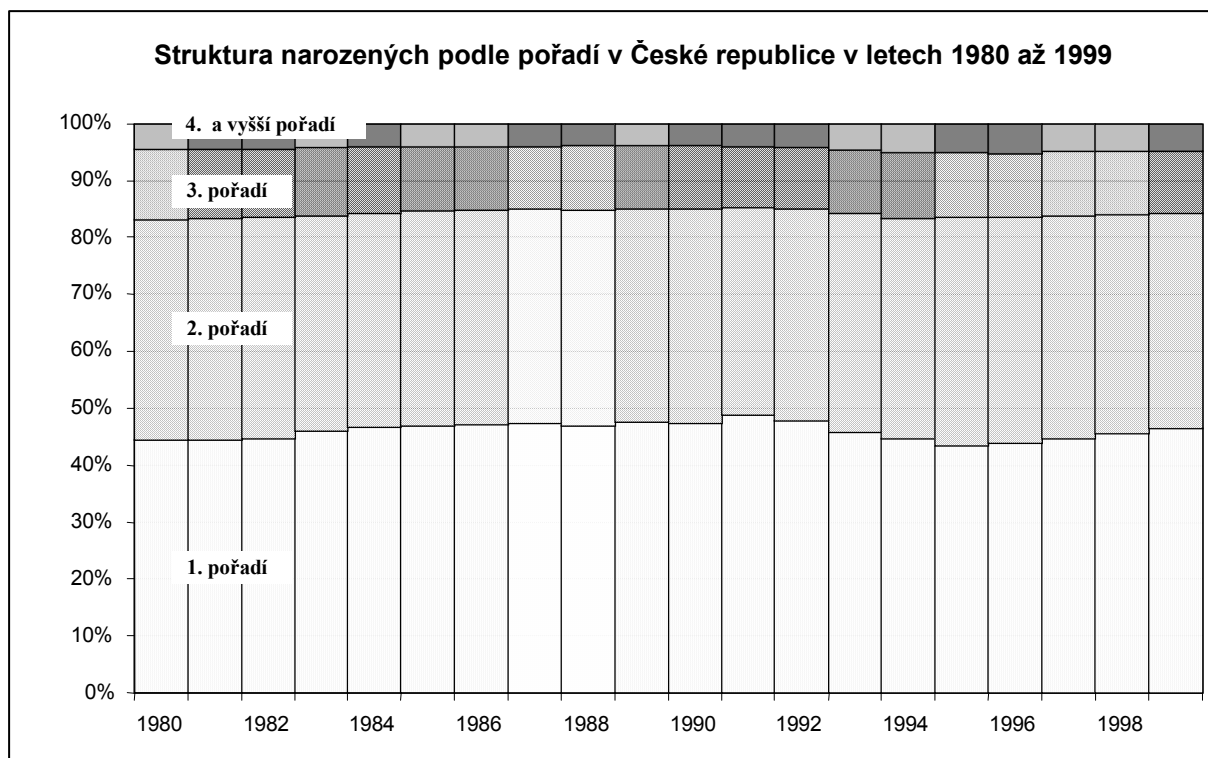
4.a Použité údaje

Podrobnými údaji budou v tomto případě údaje o počtu narozených podle doby uplynulé od předchozího porodu tříděné ještě podle pořadí porodu. Údaje tohoto typu nejsou publikovány, bylo třeba je získat speciálním zpracováním primárních údajů, které má k dispozici Český statistický úřad. Takové zpracování může samozřejmě provést pouze statistický úřad, který má k primárním údajům přístup, sluší se proto na tomto místě připomenout zásluhu Českého statistického úřadu na získaných výsledcích.

Proč by měly zmíněné podrobné údaje umožnit získat jiné a lépe vypovídající výsledky? Umožní totiž sledovat plodnost jednotlivých kohort. Zatímco průřezové charakteristiky běžně vykazují i výrazné změny z roku na rok, protože jsou ovlivněny momentálními sociálními a ekonomickými podmínkami, jednotlivé kohorty se snaží vlivy těchto podmínek v čase kompenzovat. Kohortní charakteristiky tak mají zpravidla zřetelný trend s minimem výkyvů. Na druhé straně ztrácíme jednu pro plodnost důležitou charakteristiku, totiž věk ženy (kdybychom třídili údaje podle doby od předchozího porodu, podle pořadí a ještě podle věku matky, což je samozřejmě možné, dostali bychom už v jednotlivých kategoriích tak malá čísla, že by nebylo možné z nich činit spolehlivé závěry). Reproductivní část životního cyklu žen se dnes ale příliš neliší podle věku jejího počátku. Tak tomu ostatně bylo i dříve, ale současná technická úroveň (tedy úroveň technických prostředků ovlivňujících koncepci i antikoncepci) a zdravotní stav populace dříve existující rozdíl potlačuje. To ostatně potvrzuje fakt, že modus křivky specifických plodností se posouvá do vyšších věků (například křivka nizozemských plodností je dnes už prakticky symetrická, dřívější typické sešíkmení se zcela ztratilo). Věk tedy už není tak jednoznačně determinujícím faktorem, jak tomu bylo dříve.

Aby kohortní analýza měla smysl, musíme mít dostatečně dlouhou časovou řadu pro větší počet kohort. Kdybychom se spokojili s obvyklými ročními údaji, pak bychom ale tento předpoklad údaji z devadesátých let nenaplnili. Proto jsme studovali údaje měsíční, tedy dobu od předchozího porodu v měsících. Pro kohortu žen, které porodily prvé dítě na počátku roku 1991, tak získáme údaje za 10 let a pro kohortu žen porodivších prvé dítě na počátku roku 1995 je to stále ještě 5 let. Mezi těmito dvěma kohortami je dalších 47 kohort. Problém nedostatku údajů pro kohortní analýzu tak odpadá.

Jinou otázkou je, zda relativně krátký časový úsek života kohorty je pro spolehlivé závěry dostatečný. Kdybychom studovali životní cyklus ženy, tak by to bylo málo – reprodukční období ženy trvá 35 let a když se spokojíme se 75 % narozených, tak 15 let, a pokud nám stačí 50 %, pak 10 let. Nás však bude zajímat jen reprodukivní část životního cyklu ženy a ta je výrazně kratší – ženy realizují asi okolo $\frac{2}{3}$ své plodnosti 2. pořadí do 5 let (u dvoudětných je to ale jen asi 50 % plodnosti 3. pořadí a u třídětných asi 60 % plodnosti 4. pořadí). Určité závěry už můžeme ale činit i z údajů za pouhé tři roky – do té doby se realizuje asi $\frac{1}{3}$ plodnosti 2. pořadí (i pro 3., resp. 4. pořadí je to asi $\frac{1}{3}$).

Délka meziporodního intervalu mezi prvním a druhým dítětem a mezi druhým a třetím dítětem, případně mezi třetím a čtvrtým dítětem atd. se přirozeně liší. Nelze tedy vynechat třídění podle pořadí porodu. Může ale vzniknout otázka, zda analýzou podle pořadí nezanedbáme vliv změny struktury narozených podle pořadí. Odpověď je jednoduchá: struktura narozených podle pořadí se v čase prakticky nemění – snížení plodnosti neznamená, že se rodí relativně méně druhých nebo třetích dětí. Přesvědčivě to dokládá graf nahoře (výkyvy můžeme připisat momentální sociální a ekonomické situaci – například větší relativní zastoupení prvních dětí v roce 1991 je zřejmě důsledkem oznámení o ukončení novomanželských půjček).

Jaké konkrétně údaje tedy budeme analyzovat? Jsou to údaje, které vzniknou vyplněním následující tabulky a tabulek obdobných pro 2. a 3. meziporodní interval.

Měsíc a rok narození 1. dítěte	Měsíc a rok narození 2. dítěte								
	I. 1991	II. 1991	III. 1991	IV. 1991	V. 1991	VI. 1991	VII. 1991	...	XII. 2000
I. 1991								...	
II. 1991	×							...	
III. 1991	×	×						...	
IV. 1991	×	×	×					...	
V. 1991	×	×	×	×				...	
VI. 1991	×	×	×	×	×			...	
...
XII. 2000	×	×	×	×	×	×	×	...	

Možná se zdá zbytečné uvádět prvních několik sloupců, ale musíme vzít v úvahu, že se rodí i dvojčata, ba dokonce nemůžeme vyloučit ani zdánlivě nemožné varianty – například v roce 1997 se třetí dítě narodilo matce již 3. měsíce po porodu druhého dítěte! (jednalo se o druhé dvojče). Započítávání dvojčat (či obecně vícčrat) ale není zřejmé. Mají se počítat jako dvě děti, nebo jako jeden porod? Zdá se logické, že bychom měli započítat dvě děti, v případě druhorodičky jedno druhého a jedno třetího pořadí. Pokud však chceme těmito

ukazateli charakterizovat prokreativní chování populace, pak bychom asi měli započítat jen jeden porod, protože narození dvojčat není výsledkem odlišného prokreativního chování, dvojčata nejsou „chtěná“ v tom smyslu, že by byla plánovaná. Při takovém přístupu bychom ale museli vyloučit i ostatní „nechtěné“ děti a to samozřejmě nedokážeme. Jediným rozumným postupem je tedy počítat narození dvojčat jako narození dvou po sobě následujících dětí s nulovou délkou meziporodního intervalu (až na skutečně vzácné výjimky – viz výše).

Zatím jsme spíše hovořili o porodech, nikoli o dětech. To proto, že budeme počítat se všemi dětmi, s živě i mrtvě narozenými. I tady mohou vzniknout pochyby, zda je správné započítávat i mrtvě narozené děti, protože meziporodní interval následující po mrtvě narozeném dítěti je v průměru nepochybně kratší. Diskuse na toto téma ovšem postrádá smyslu, a to ze dvou důvodů: jednak nemáme jinou možnost, než zjišťovat interval mezi porody (ve statistických hlášeních se nerozlišuje mezi vitalitou předchozího dítěte), jednak mrtvě narozených je zanedbatelně (v devadesátých letech to byly asi 3 ‰), takže započtení či nezapočtení mrtvě narozených nemůže výsledky nijak ovlivnit.

Těhotenství však nemusí skončit porodem, může skončit i potratem a potraty délku porodních intervalů nepochybně ovlivňují. Nemáme však žádnou možnost je do úvah zahrnout, protože žádné relevantní údaje nejsou k dispozici. Jejich nezahrnutí navíc ovlivní případné mezinárodní srovnání – hranice mezi potratem a mrtvě narozeným plodem je totiž v každé zemi definována jinak, neexistuje žádná mezinárodně uznávaná definice potratu. Ale i tady, podobně jako u mrtvě narozených, platí, že rozdíly budou spíše zanedbatelné.

4.b Charakteristiky

Z údajů popsaných v předcházející části můžeme snadno odhadnout pravděpodobnost narození dalšího dítěte. Takové charakteristiky se anglicky nazývají parity progression ratio (zkracují se PPR) a do češtiny se tento termín převáděl jako pravděpodobnost zvětšování rodiny. To je však převod nekorektní, tváří se, že bere v úvahu jen manželsky narozené, protože u nemanželsky narozených často nemůžeme mluvit o zvětšování rodiny. Bude tedy lépe použít termín *pravděpodobnost zvýšení pořadí* (místo nedokonavého zvyšování je logické použít dokonavý tvar zvýšení).

Pravděpodobností zvýšení pořadí se tedy rozumí pravděpodobnost, že žena, která již porodila n dětí (lhostejno, zda živě, nebo mrtvě), porodí (někdy) ještě $(n+1)$. dítě. Pro danou kohortu žen (v našem případě kohortu, která je definována měsícem narození n . dítěte) sečteme všechny narozené $(n+1)$. pořadí (ve výše uvedeném schématu tabulky to jsou řádkové součty) a dělíme rozsahem kohorty (tedy počtem narozených n . pořadí v daném měsíci).

O pravděpodobnosti zvýšení pořadí platí totéž, co o ostatních kohortních charakteristikách – abychom ji mohli určit, musíme počkat až na ukončení období plodnosti celé kohorty. Tento problém lze jednoduše obejít tak, jak bylo naznačeno: místo zmíněných pravděpodobností můžeme počítat *neúplné pravděpodobnosti zvýšení pořadí* například během období 5 let. Věříme pak, že zbývající období už nepřinese zásadní změny, které by naše závěry narušily či zvrátily. Je to snad i víra oprávněná, protože víme, že změny plodnosti v pozdějších fázích životního cyklu byly vždy spíše zanedbatelné.

Vypočetli jsme tedy neúplné 5leté pravděpodobnosti zvýšení 1. pořadí pro kohorty žen, které porodily první dítě v lednu 1991, v únoru 1991 atd. až v lednu 1995. To jsou údaje za 49 kohort.

Analogicky jsme vypočetli neúplné 5leté pravděpodobnosti zvýšení 2. pořadí a neúplné 5leté pravděpodobnosti zvýšení 3. pořadí pro kohorty žen, které porodily druhé, resp. třetí dítě v lednu 1991, v únoru 1991 atd. až v prosinci 1995. Opět to jsou údaje za 49 kohort.

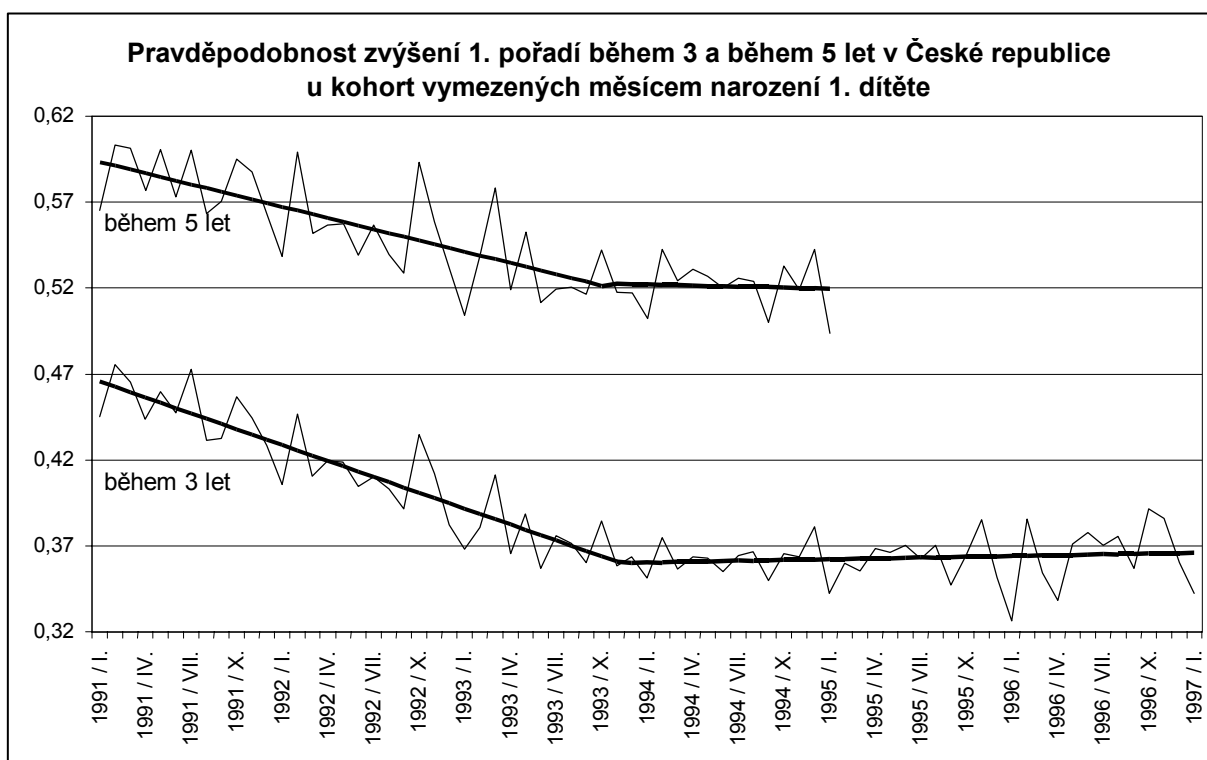
Pravděpodobnosti zvýšení vyšších pořadí už nemá smysl počítat, protože jsou to hodnoty zatížené značnou náhodnou chybou – narozených 5. a vyššího pořadí už je jen velmi málo (asi 1,5 %). Vypočtené hodnoty sice označujeme jako pravděpodobnosti, ale jsou to jen odhady (neznámé) pravděpodobnosti a odhady založené na malém počtu pozorování jsou samozřejmě značně nespolehlivé.

Protože se však ukázalo zajímavé i omezení jen na 3 roky, vypočetli jsme i 3leté pravděpodobnosti zvýšení 1., 2. a 3. pořadí. V tomto případě získáme údaje pro 73 kohort.

4.c Výsledky

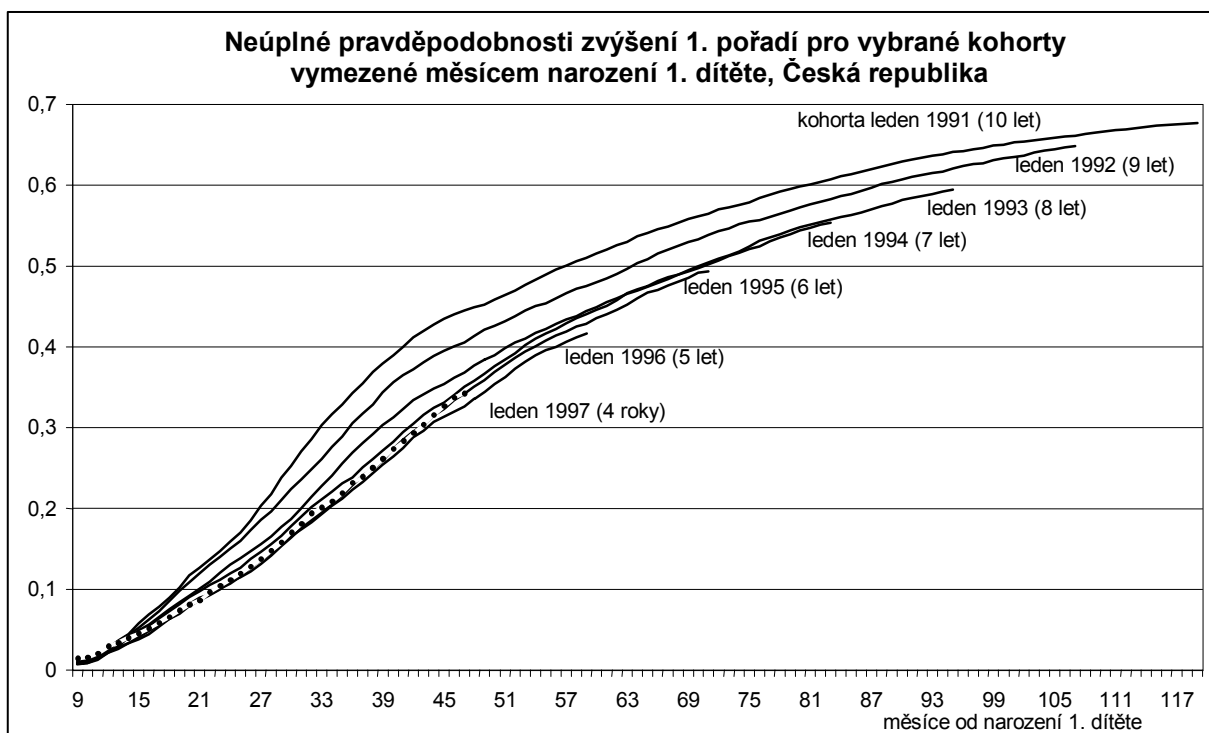
Proč je omezení na 3 roky zajímavé? Protože došlo ke zřetelné změně v chování kohort vymezených měsícem narození prvního dítěte. Zatímco u kohort, které měly prvé dítě v letech 1991 až 1993 docházelo k postupnému snižování (neúplné) pravděpodobnosti zvýšení pořadí, u kohort pozdějších už se tato pravděpodobnost prakticky neměnila. Tato změna v chování kohort je přitom značně nápadná, jak dokumentuje následující graf. Kdybychom se omezili jen na pravděpodobnost zvýšení pořadí během 5 let, nemohli bychom s takovou jistotou tvrdit, že došlo k nějaké změně – patrné zalomení by se dalo vyložit i jako mírné zpomalení nebo jako náhodný výkyv. Zároveň je z grafu dobře vidět, že i z pravděpodobností zvýšení pořadí během 3 let můžeme usuzovat na celkovou pravděpodobnost zvýšení pořadí

Proč se chování nových kohort v posledním čtvrtletí roku 1993 změnilo? Bylo období 1991 až 1993 obdobím přechodu na nižší úroveň? To by bylo opravdu krátké období. Omezení rokem 1991 je však pouze umělé, dané skutečností, že nemáme starší údaje. Ke zmíněnému přechodu už mohlo začít docházet mnohem dříve – při zachování trendu by to bylo asi více než deset let, tedy od konce 70. let (tomu odpovídá i skutečnost, že zhruba od konce 70. let se prodlužuje interval mezi prvním a druhým porodem). To by znamenalo, že

už od konce 70. let se snižuje pravděpodobnost zvýšení pořadí. Nemůžeme ale opominout ani jiné vysvětlení: mohlo by se jednat o postupně slábnoucí rekci na zrušení novomanželských půjček – to by ale nemohla být nejvyšší hodnota už v únoru 1991 (nápadný nárůst sňatků byl zaznamenán až v červnu 1991).

Na jakou hodnotu se pravděpodobnost zvýšení 1. pořadí snížila? To můžeme odhadnout z grafů postupných kumulací pro vybrané kohorty. Na následujícím obrázku jsou kohorty vymezené narozením prvního dítěte v lednu 1991, v lednu 1992, v lednu 1993, v lednu 1994, v lednu 1995, v lednu 1996 a v lednu 1997. Zdá se, že kohorta z roku 1991 dosáhne hodnoty okolo 0,7, následující dvě kohorty hodnot o něco nižších (vždy zhruba o 0,02) a zbývající kohorty už by mohly zůstat na úrovni předchozí kohorty. Pozoruhodná je křivka pro kohortu z roku 1994: během 30. až 48. měsíce (tj. v druhé polovině roku 1996 a v roce 1997) vykompenzovala ztrátu získanou během druhého a zejména první poloviny třetího roku (tj. v roce 1995 a v první polovině roku 1996)! Určitou kompenzaci můžeme pozorovat i u druhé a třetí kohorty, ale zdá se, že k dosažení úrovně první kohorty to nebude stačit. Kohorty z let 1995 a 1996 dosahují o něco nižších hodnot, nelze však vyloučit, že ztrátu vykompenzují. A kohorta z ledna 1997 se už zase vrátila na úroveň kohorty z ledna 1994.

Z uvedených poznámek, a vezmeme-li v úvahu prakticky neměnnou hodnotu pravděpodobnosti zvýšení 1. pořadí během 3 let v posledních 3 letech (a také prakticky neměnnou hodnotu pravděpodobnosti zvýšení 1. pořadí během 5 let), můžeme učinit závěr, že úroveň pravděpodobnosti zvýšení pořadí se pro současné kohorty stabilizovala někde těsně pod hodnotou 0,7.

Jak se uvedené hodnoty shodují s hodnotami průřezových ukazatelů? Nijak. Průřezové ukazatele ukazují něco zcela jiného. Pravděpodobnost zvýšení pořadí v první polovině 90. let rostla, jak ukazuje následující tabulka.

Pravděpodobnost zvýšení 1. pořadí počítaná z průřezových plodností, ČR 1990 až 1999

Rok	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
a_1	0,80	0,75	0,78	0,84	0,86	0,92	0,90	0,87	0,85	0,81

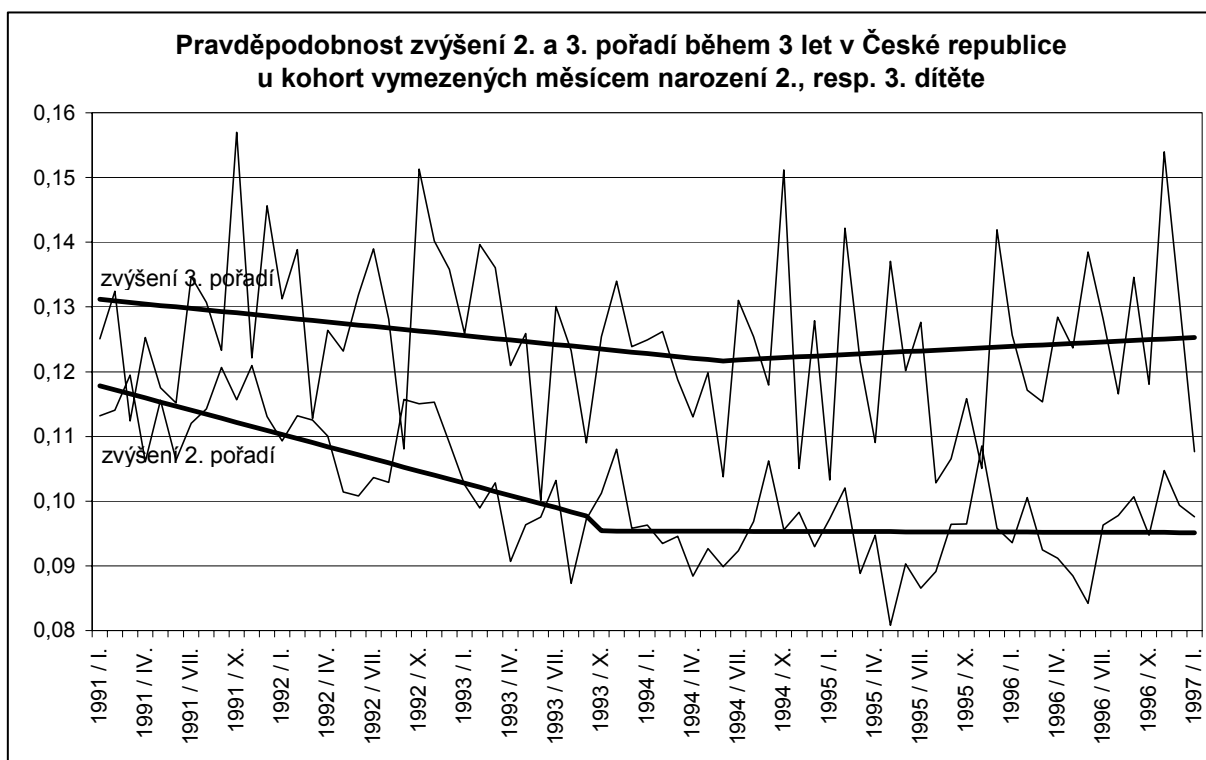
Jak je to možné? Představme si populaci, ve které se pravidelně ročně rodí 1 000 prvorozených dětí, ale v roce 1993 se jich narodilo jen 750 a v roce 1994 jen 500. Předpokládejme, že v této populaci se v průměru každému třetímu prvorozenému narodí do roka sourozenec, ostatní už zůstanou jedináčky. To znamená, že až do roku 1993 se rodilo 333 druhorozených, ale v roce 1994 jich bylo jen 250.

rok	$N^{(1)}$	$N^{(2)}$	$N^{(2)}/N^{(1)}$
1991	1 000	333	0,33
1992	1 000	333	0,33
1993	750	333	0,44
1994	500	250	0,50

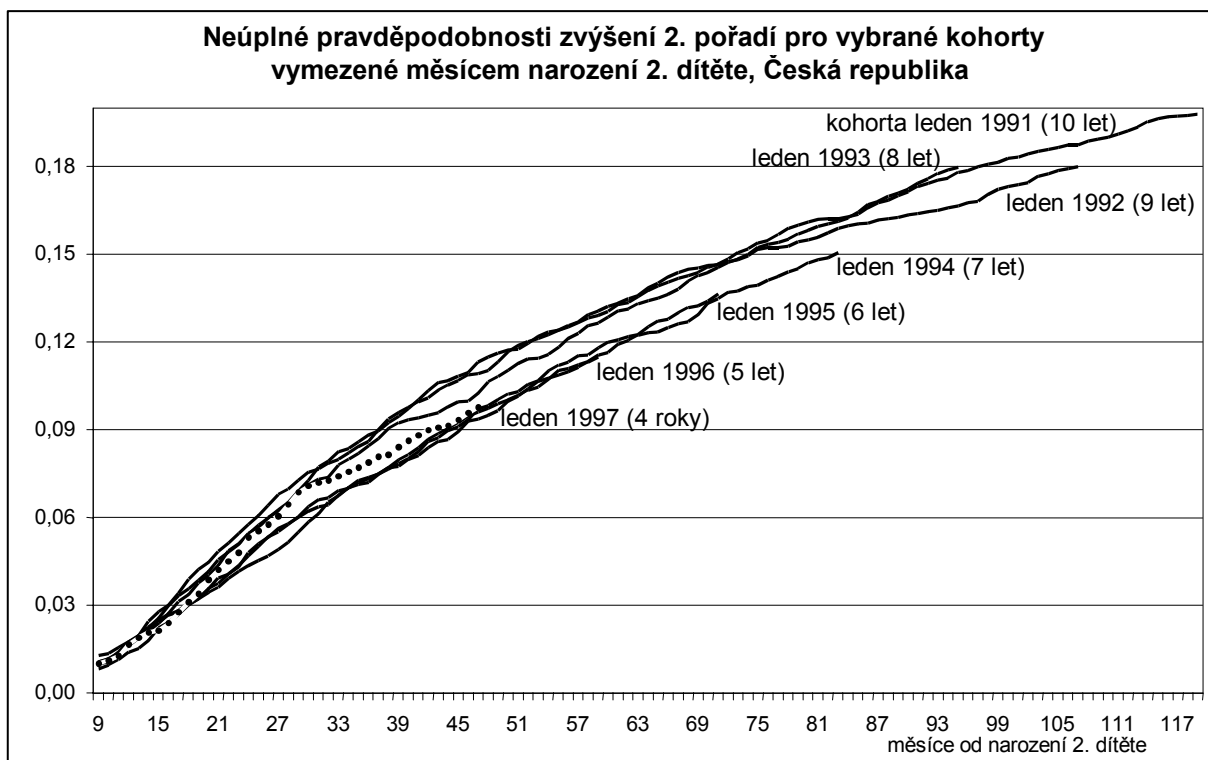
Ačkoli se tedy pravděpodobnost zvýšení 1. pořadí neměnila (zůstala rovna $\frac{1}{3}$), relace počtu druhorozených a prvorozených se v roce 1993 zvýšila na $333/750=0,44$ a v roce 1994 na $250/500=0,5$.

Situace podobná té, která byla popsána výše, byla v naší populaci v první polovině 90. let – velmi rychle klesala plodnost prvního pořadí, takže se rodilo méně a méně prvních dětí. A protože se pravděpodobnosti zvýšení pořadí měnily mnohem pomaleji, rodilo se najednou relativně více dětí druhého pořadí. Když pak odhadneme pravděpodobnosti zvýšení pořadí z průřezových údajů, dostaneme nekorektní (spíše nesmyslnou) informaci. Je to jen potvrzení faktu, že pro popis struktury rychle se měnících atributů (v tomto případě plodnosti) jsou průřezové charakteristiky nevhodné a často i zavádějící.

Zatím jsme hovořili jen o pravděpodobnostech zvýšení 1. pořadí. Všimněme si ještě vyšších pořadí. Omezíme se jen na 2. a 3. pořadí, protože narozených vyššího pořadí už je tak málo, že by bylo nemožné učinit relativně spolehlivé závěry (konečně z rozkolísanosti údajů pro 3. pořadí v následujícím grafu je to zřetelně patrné).

U pravděpodobnosti zvýšení 2. pořadí můžeme pozorovat analogický průběh jako u 1. pořadí – opět u kohort vymezených narozením 2. dítěte v posledním čtvrtletí roku 1993 došlo k nápadnému zlomu a pokles (neúplně) pravděpodobnosti zvýšení 2. pořadí se zastavil. U 3. pořadí už se takový zlom nepodařilo identifikovat (čára na obrázku je jen jednou arbitrárně zvolenou možností), i když jakási změna trendu je patrná. Je to zřejmě způsobeno malými počty narozených 4. pořadí, protože velká rozkolísanost údajů za jednotlivé

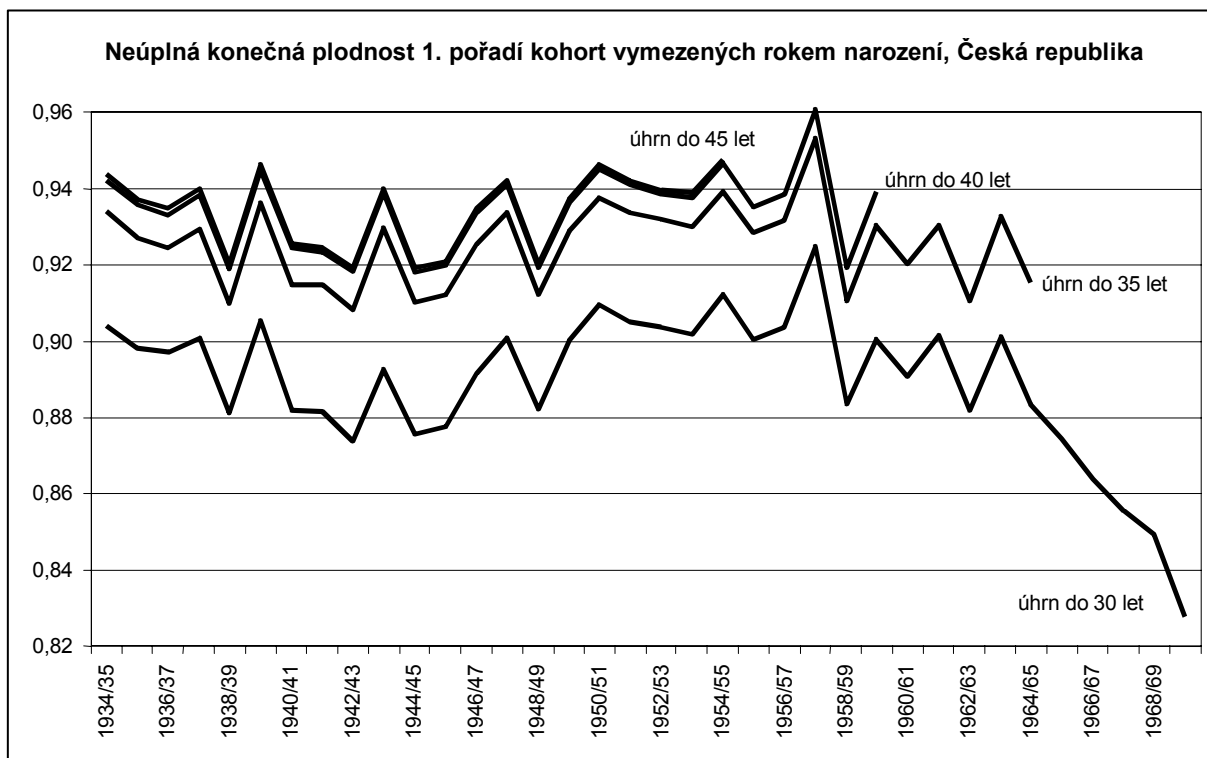
kohorty případný zlom zastíní. Protože však narození 4. a vyššího pořadí činí jen asi 5 % všech narozených, není problém existence či neexistence takového zlomu zásadní. Předpokladu stabilizace pravděpodobnosti zvýšení 3. pořadí však údaje neodporují.

Zkusme ještě odhadnout na jaké úrovni se stabilizuje pravděpodobnost zvýšení 2. pořadí. Opět nám při tom pomůže obrázek – graf kumulativních neúplných pravděpodobností zvýšení 2. pořadí pro vybrané kohorty.

Tentokrát už křivky nejsou tak hladké a tak jednoznačně uspořádané. Důvodem je samozřejmě větší variabilita údajů plynoucí z menšího počtu narozených. I tak je ale zřejmé, že ve srovnání s kohortou z roku 1991 došlo u pozdějších kohort ke snížení pravděpodobnosti zvýšení 2. pořadí zhruba o jednu až dvě setiny. Protože však dochází k posunu modální plodnosti do vyšších věků, nebude se tento rozdíl zvyšovat, ale spíše snižovat. Hodnotu, ke které se křivky blíží, bychom mohli odhadnout asi na 0,25, rozhodně však těžko překročí hranici 0,3.

Co tedy znamená zjištěná stabilizace pravděpodobností zvýšení 1., 2. a 3. pořadí? Jaké závěry můžeme učinit z hypotézy, že se jedná o dosažení nižší úrovně, která bude v budoucnu přetrvávat? Zatím skoro žádné. Potřebovali bychom ještě vědět, jak se chová plodnost 1. pořadí, protože pravděpodobnosti zvýšení pořadí jsou relativní charakteristiky a jejich vypovídací schopnost je na znalosti této plodnosti závislá.

Pravděpodobnost zvýšení „0. pořadí“ je pravděpodobnost, že žena bude mít alespoň jedno dítě, můžeme ji tedy odhadnout konečnou plodností 1. pořadí. Kohorty jsou v tomto případě vymezeny obdobím narození ženy, jsou to tedy generace v obvyklém slova smyslu. Obdobím by mohl být teoreticky opět měsíc, ale takové údaje už nedokážeme rekonstruovat, protože pro odhad konečné plodnosti nám už nestačí 10, 5 či dokonce 3 roky jako u kohort vymezených měsícem narození 1. dítěte – pro alespoň trochu relevantní údaje potřebujeme minimálně 15leté období (od 15 do 30 let věku ženy); to proto, že plodnostní kariéru, kterou bychom s jistou nepřesností mohli vměstnat do 10letého období, zahajuje každá žena v jiném věku.

Nezbývá tedy, než se omezit na roční období, to znamená na generace vymezené rokem narození. Ani to není úplně přesné, protože údaje o narozených jsou u nás publikovány nikoli pro generace, ale za roční období, takže se týkají dvou generací vymezených rokem narození. Proto jsou v grafu nahoře generace označeny dvouletím.

Z obrázku je zřejmé, že konečná plodnost 1. pořadí generací, které zahajovaly svou plodnostní kariéru po válce, se prakticky po 30 let neměnila. Ještě ženy, kterým bylo na počátku 90. let okolo 25 let, dosáhnou hodnoty převyšující 0,9. Zato mladší generace své prokreativní chování zřetelně změnily a poslední v grafu zachycená generace (dnešní 30leté) dosáhne zřejmě jen hodnoty okolo 0,85. A nic nenasvědčuje tomu, že by se tento pokles měl rychle zastavit. Na druhé straně posun plodnosti do vyšších věků bude znamenat, že výrazný pokles neúplné konečné plodnosti do 30 let bude částečně kompenzován ve věku nad 30 let. Budeme-li tedy optimisty, můžeme předpokládat (spíše věštit), že pokles konečné plodnosti 1. pořadí se zastaví na hodnotě asi 0,85.

Když už máme odhady hlavních pravděpodobností zvýšení pořadí (nevěnovali jsme se odhadům pro 4. a další pořadí, ty však hrají jen malou úlohu), můžeme odhadnout budoucí konečnou plodnost. V následující tabulce jsou jednotlivé více či méně pravděpodobné varianty vyčísleny.

Konečná plodnost českých žen za různých předpokladů

Pravděpodobnosti zvýšení pořadí				Konečná plodnost
a_0	a_1	a_2	a_3, a_4, \dots	
0,80	0,70	0,25	0,30	1,56
0,80	0,70	0,30	0,35	1,61
0,85	0,70	0,25	0,30	1,66
0,85	0,75	0,30	0,35	1,77
0,85	0,75	0,35	0,40	1,85
0,90	0,75	0,35	0,40	1,96

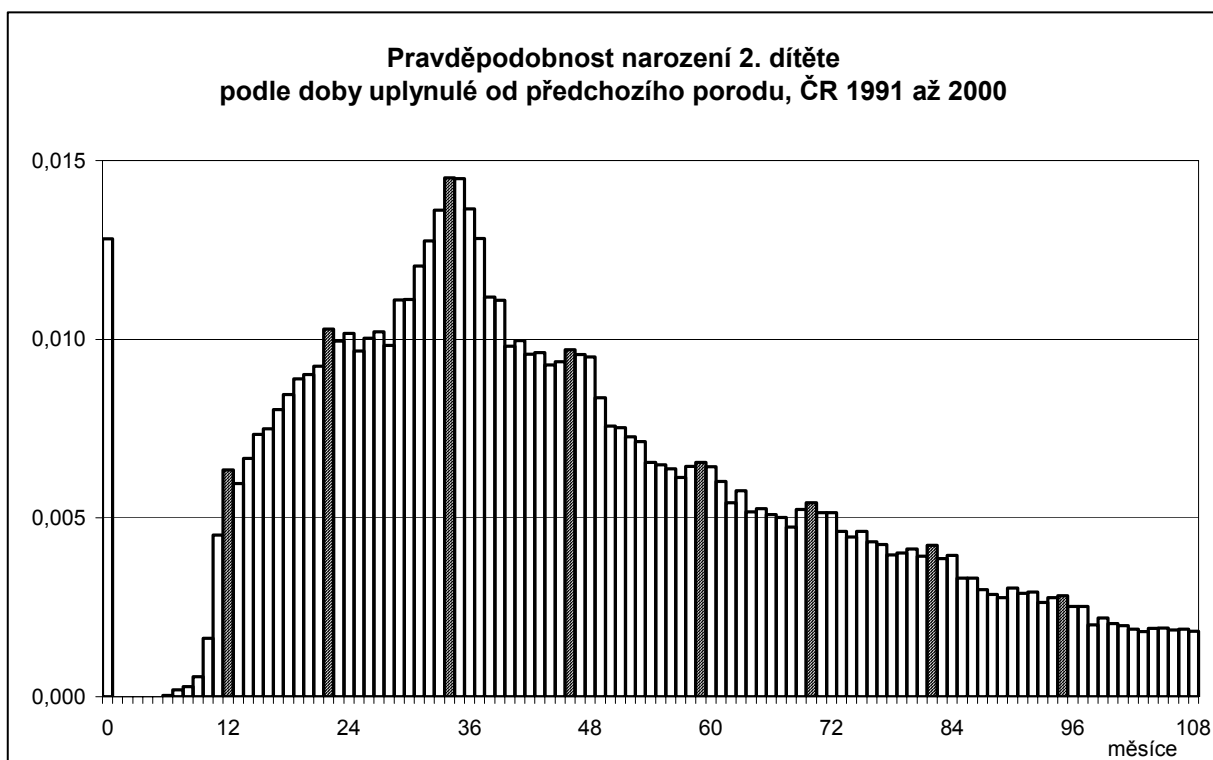
Poslední varianta už je z říše Utopie a ani ta nezajistí prostou reprodukci. Z předcházejícího textu vyplývá, že za reálné odhady můžeme považovat hodnoty 1,6 až 1,7 dítěte na jednu

ženu během jejího života (za předpokladu nulové úmrtnosti do 50 let). To jsou hodnoty, které zhruba odpovídají dnešní úrovni plodnosti v západní Evropě. Zároveň to jsou hodnoty, které říkají, že česká populace bude pomalu vymírat. Zvrátit tento trend se zdá nereálné, pokud ovšem nezvítězí nějaká forma totality, která by lidem výrazně omezila možnosti seberealizace mimo rodinu. Obrat k rodině však mohou způsobit i jiné události – například útok 11. září, může mít podobný efekt. Výskyt takových události se však nedá odhadovat, takže korektní formulace by měla být: nestane-li se nic mimořádného, co by otřáslo hodnotovým žebříčkem rozvinutého světa, můžeme očekávat, že úhrnná plodnost naší populace se ustálí někde okolo hodnoty 1,7.

4.d Jedna zajímavost navíc

Na následujícím obrázku možná překvapí pravidelné zvýšení hodnot po 12 měsících. Není sice výrazné, nicméně je zřetelné. Co to znamená? Zřejmě se druhé děti plánují a plánují se v ročních odstupech, tj. po roce, po dvou letech, po třech letech atd. Zdá se rodičům zao-krouhlení na celý rok z nějakého důvodu zajímavé či dokonce výhodné? Chtějí například, aby děti měly narozeniny společně? To není otázka pro demografy, ale spíše pro sociology. Pro demografy je to jen určitá zajímavost.

S výjimkou prvního intervalu jsou ale všechny další intervaly o 2 měsíce (v jednom případě jen o měsíc) kratší. To by napovídalo, že „plánovači“ počítají s jistou rezervou – jen v případě ročního odstupu zřejmě žádná rezerva nepřipadá v úvahu – a že v mnoha případech je úspěšný už některý z prvních pokusů. Z toho bychom mohli usoudit na poměrně vysokou fekunditu českých žen, tedy že příčiny klesající plodnosti lze těžko hledat ve fyzických předpokladech (alespoň co se týče plodnosti vyšších pořadí).

5. ZÁVĚR

V první části jsme položili tři otázky a teď je čas na ně odpovědět.

5.a Vliv romské plodnosti

První otázka se týkala vlivu romské populace na ukazatele plodnosti. Ve 2. části jsme došli k závěru, že romská populace bude i v budoucnu tvořit jen zlomek obyvatelstva České republiky – její velikost nepřesáhne 300 000 osob, což jsou zhruba 3 %. I roční počet narozených se bude pohybovat okolo 3 % – bude jich 3,5 až 4 tisíce. Z těchto odhadů jsme učinili předběžný závěr, že vliv romské populace na ukazatele plodnosti bude zanedbatelný. Zkusme nyní odhadnout, co si pod tím „zanedbatelný“ představit.

Známe (alespoň přibližně) velikost české a romské populace podle věku a specifické plodnosti obyvatelstva české republiky. Budeme-li předpokládat, že romská plodnost je α -násobkem české plodnosti ($\alpha \cdot r/R = \check{c}/\check{C}$ – malým písmenem je označen počet narozených a velkým počet žen, přičemž R a r se vztahují k romské populaci a \check{C} a \check{c} k české populaci), můžeme z této rovnice snadno dopočítat počet narozených Romů; pak už je snadné dopočítat počet žen a počet narozených v české populaci a také její plodnost. Vzorec sice vypadá složitě –

$$f^{(\check{C})} = \frac{\check{C}R}{\check{C}R + (\alpha - 1) \cdot R} \cdot f$$

ale je to jen výsledek triviálních úprav (f je plodnost obyvatelstva a $\check{C}R$ je samozřejmě počet obyvatel, tedy $\check{C} + R$). Abychom si udělali představu, jak se může lišit plodnost české populace od plodnosti obyvatelstva České republiky, vypočteme si $f^{(\check{C})}$ pro rok 1991 a pro rok 2000; budeme předpokládat, že v roce 1991 byla romská plodnost dvojnásobkem české plodnosti a v roce 2000 trojnásobkem.

věk	1991 ($\alpha = 2$)				2000 ($\alpha = 3$)			
	Č	R	f	$f^{(\check{C})}$	Č	R	f	$f^{(\check{C})}$
15–19	429 000	9 400	0,047	0,046	337 000	8 300	0,013	0,012
20–24	338 000	7 100	0,172	0,168	426 000	9 100	0,067	0,064
25–29	339 000	6 500	0,101	0,100	414 000	9 200	0,090	0,086
30–34	330 000	6 200	0,037	0,036	337 000	6 900	0,043	0,041
35–39	398 000	5 300	0,011	0,011	334 000	6 200	0,014	0,014
40–44	419 000	4 000	0,002	0,002	345 000	5 900	0,002	0,002
45–49	354 000	1 800	0,000	0,000	401 000	5 000	0,000	0,000
celkem	.	.	1,850	1,813	.	.	1,144	1,097

Je vidět, že úhrnná plodnost se v obou případech změní asi o 4 setiny – to je hodnota (téměř) zanedbatelná, byť v posledních letech nám změna o každou setinu připadá významná. Je dobře si ale uvědomit, že česká plodnost by bez započtení romských žen byla ještě nižší, než vykazuje statistický úřad. Ještě poznamenejme, že hodnota $\alpha=3$ je možná trochu nadsazená, patrně reálnější by bylo $\alpha=2,5$ – pak by se česká plodnost asi o jednu setinu zvýšila.

Rozdíl mezi českou plodností a plodností vykazovanou statistickým úřadem (tedy plodností obyvatelstva české republiky) bude v budoucnu ještě menší, protože můžeme předpokládat, že romská plodnost se bude české přibližovat.

5.b Westernizace nebo modernizace?

V části o plodnosti manželství jsme konstatovali, že v české populaci zřejmě probíhá proces druhého demografického přechodu, ale že jeho průběh se v některých aspektech liší. To není nic zarážejícího – ani v zemích západní poloviny Evropy nebyl a není jeho průběh

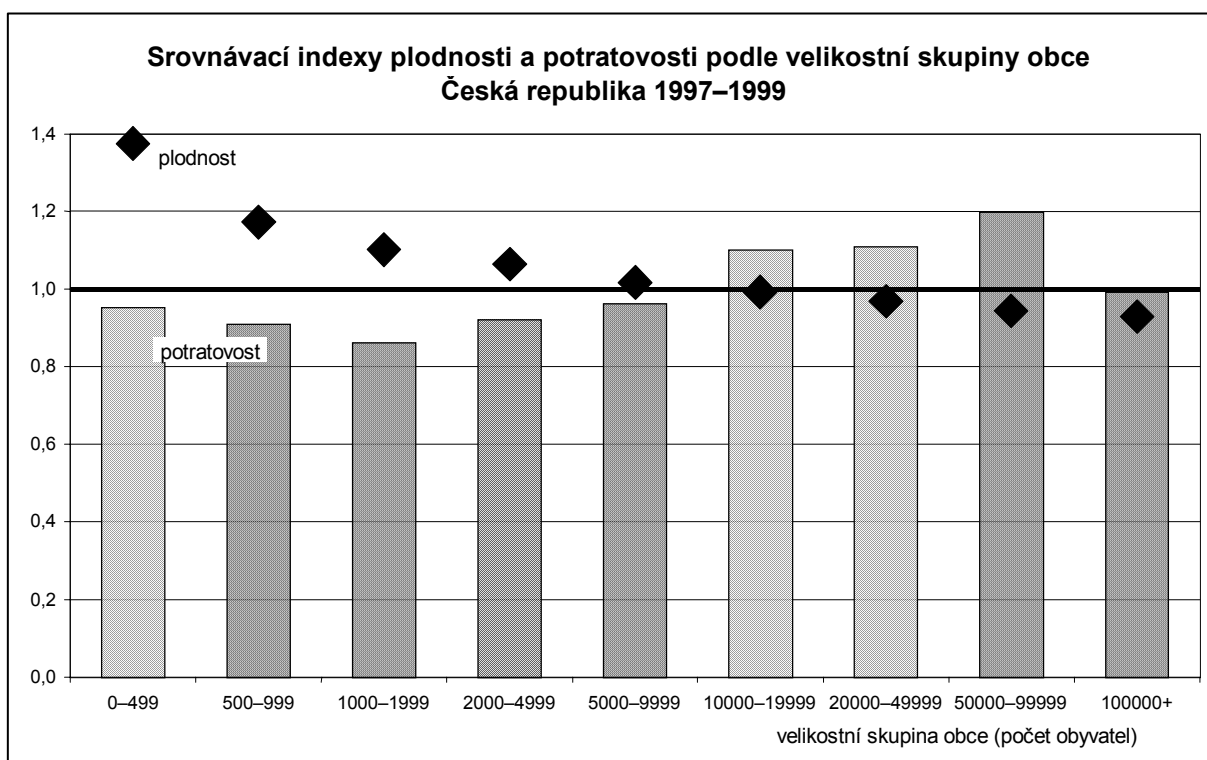
vždy stejný. Liší se, protože v důsledku odlišného historického vývoje se liší normy a hodnoty, které ve společnosti převažují – van de Kaa toto historické dědictví nazývá *institutional endowment*, což bychom mohli přeložit jako *základní vlohy*. Rozdíl je však výraznější a částečně mají pravdu ti, kteří hovoří o tom, že vývoj ve východní Evropě je odlišný. Částečně proto, že se nejspíše nejedná o zásadní odlišnost a že výsledek celého procesu bude patrně stejný. Hlavní odlišnost je totiž v dlouho neklesající prestiži manželství, což se už zřejmě změnilo.

Že však vývoj v celé naší společnosti ještě není jednoznačný, dokumentuje jednoduchá analýza podle velikostní skupiny obce. Dá se rozumně předpokládat, že změny v demografickém chování se nejdříve prosazují ve velkých městech, tj. ve společnostech, které mají nejtěsnější kontakt se světem, a teprve později v menších městech a na vesnicích.

Zvolme dva aspekty, které úzce souvisí s pozitivní stránkou procesu porodnosti: plodnost a potratovost. Abychom mohli porovnat plodnost a potratovost podle velikostní skupiny obce, musíme vyloučit vliv věkové struktury. To snadno učiníme nepřímou standardizací. Na následujícím obrázku jsou vyneseny srovnávací indexy plodnosti a potratovosti počítané z údajů ze léta 1997 až 1999 (standardem byla česká plodnost a potratovost v roce 1998).

Srovnávací index plodnosti se mění podle předpokladu: nejvyšší plodnost je v nejmenších obcích a nejnižší v největších. Chování typické pro druhý demografický přechod je tedy nejdříve přijímáno ve velkých městech a postupně pak i v menších městech a vesnicích.

Srovnávací index potratovosti však tuto jednoduchou představu boří. Součástí procesu modernizace je také posilování individuálních zájmů, a tedy zvyšování individuální odpovědnosti za vlastní život. Tomu by měl odpovídat i pokles potratovosti (a v zemích západní poloviny Evropy je potratovost skutečně velmi nízká). Potratovost je ale nízká jen v největších městech (to by napovídalo, že obyvatelstvo největších měst prochází druhým demografickým přechodem analogicky jako vyspělé populace). V malých a středních městech je však tendence potratovosti opačná – čím větší město, tím vyšší potratovost. Vyšší potratovost ale odpovídá počátečním fázím druhého demografického přechodu, kdy se používání

antikoncepce pro odklad narození dětí stalo běžné a logicky bylo rozšířeno i na „antikoncepci poté“. Zvyšující se potratovost s velikostí města bychom tedy mohli interpretovat jako opožděný průběh druhého demografického přechodu. Pokud je tato hypotéza správná, bude se naše potratovost v dalších letech snižovat jen mírně, protože její pokles ve větších městech bude doprovázen ještě po nějaký čas zvýšením potratovosti v menších obcích.

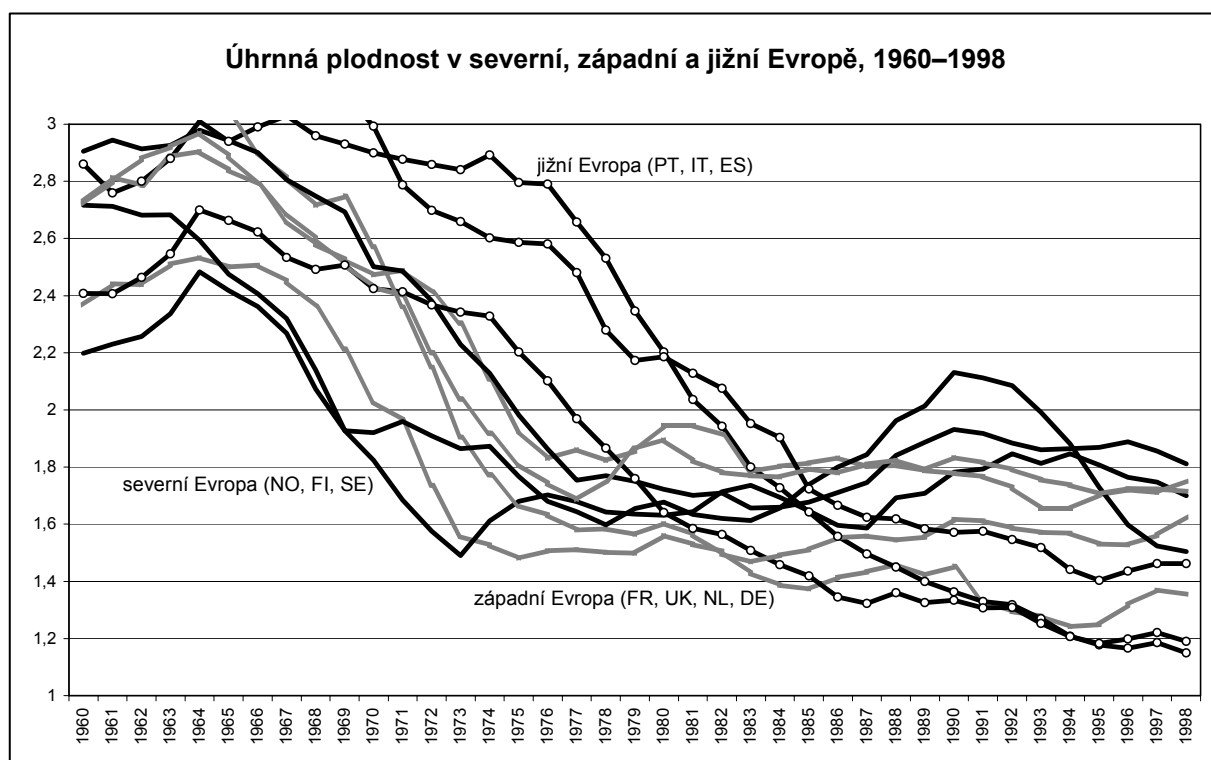
Opoždění vývoje by však nebylo správné nazývat westernizací, a sám tento pojem se tak stává pochybným. Spíše bychom ho mohli považovat jen za módní pojem, jehož obsah není příliš jasný. Odpověď na otázku v nadpisu je tedy zřejmá: jedná se o modernizaci, byť zpovědnou a s výše uvedenými odlišnostmi.

5.c Výhled

Závěry, co se týče výhledu plodnosti, už byly formulovány v části 4. Konstatovali jsme, že současné průřezové charakteristiky plodnosti dávají zkreslenou informaci, že konečná plodnost žen s dětmi se zřejmě již stabilizovala, a to na vyšší úrovni, než ukazují průřezové charakteristiky. Klesá ovšem konečná plodnost prvního pořadí a pro odhad konce poklesu je jediným vodítkem zastavení poklesu průřezových charakteristik. To signalizuje, že se zastaví i pokles kohortních charakteristik. Z těchto předpokladů jsme vycházeli při odhadu budoucí plodnosti a vyšlo nám, že by se její úroveň měla pohybovat někde okolo hodnoty 1,7 dítěte na ženu.

Je to optimistický či pesimistický odhad? Z hlediska budoucnosti naší populace je to výhled pesimistický. Z hlediska současné úrovně plodnosti naopak optimistický. Abychom tedy mohli na takovou otázku dát nějakou rozumnou odpověď, musíme vývoj naší plodnosti porovnat s vývojem plodnosti evropských populací, lépe řečeno populací západní poloviny Evropy.

Z grafu na předcházející straně je vidět, že plodnost západní a severoevropských populací se stabilizovala někde na úrovni mezi 1,5 a 1,8. Výjimkou je Německo, kde ovšem může hrát významnou úlohu průběh druhého demografického přechodu v zemích bývalé NDR. V jižní Evropě dosahuje úhrnná plodnost nižších hodnot. To by ale nemělo být překvapivé

– vždyť v jižní Evropě skončil první demografický přechod až ve druhé polovině minulého století, takže se vlastně střetl s druhým demografickým přechodem. Průběh logicky tedy musí být jiný (a dramatičtější).

Naše populace tedy není v Evropě nijak výjimečná a současná stabilizace konečné plodnosti na úrovni okolo 1,7 nás řadí mezi průměrné evropské země.

Zároveň z obrázku plyne jedno poučení: Francie jako země s výraznou pronatalitní politikou se nijak výrazně neliší od ostatních západo- a severoevropských zemí. Znamená to, že pronatalitní politika má jen omezený efekt a že to není nástroj, jak zvrátit vývoj plodnosti. Proces modernizace je zřejmě univerzální proces a nelze proti němu bojovat nějakými dílčími opatřeními.

VYBRANÁ LITERATURA:

- Aleš, M. Populační politika ano či ne. *Demografie*, 1992, č. 1.
- Aleš, M. Několik úvah po čtyřech letech. *Demografie*, 1995, č. 2.
- Andrle, A. Nepříznivý vývoj porodnosti má v příštích letech pokračovat. *Demografie*, 1997, č. 3.
- Andrle, A. Populační politika měst a obcí ČR. *Demografie*, 2000, č. 3.
- Bakalář, E., Kovařík, J. Otcové, otcovství v ČR. *Demografie*, 2000, č. 4.
- Balvín, J. a kol. *Romové a historie*. Sborník Hnutí R. Ústí nad Labem, 1996. ISBN 80-902149-8-3.
- Bartoňová, D. Faktická manželství v letech 1970 a 1980. *Demografie* 1984, č. 3.
- Bartoňová, D. Vývoj plodnosti neprovdaných žen v Československu v 80. letech, *Demografie*, 1991, č. 3.
- Bosveld, W. *The ageing of Fertility in Europe. A Comparative Demographic-Analytic Study*. Amsterdam : Thesis Publishers, 1996.
- Čákiová, E. Šetření rodiny a reprodukce – mezinárodní komparace. *Demografie*, 2000, č. 3.
- ČSÚ. Potratovost v České republice v letech 1958–1985. *Zprávy a rozbor*y, 1986.
- ČSÚ. Průzkum plánování rodičovství 1991. *Zprávy a rozbor*y, 1993, č. 1.
- ČSÚ. Populační vývoj České republiky v letech 1980–1990. *Zprávy a rozbor*y, 1993, č. 5.
- ČSÚ. Plodnost žen v ČR z výsledků SLDB 1991. *Zprávy a rozbor*y, 1994, č. 2,
- ČSÚ. Demografické ukazatele evropských a vybraných mimoevropských zemí v letech 1950–1992. *Česká statistika*, 1995, č. 4. Praha : ČSÚ, 1995.
- ČSÚ. Porodnost v okresech ČR v letech 1989–1995. *Zprávy a rozbor*y, 1997, č. 1.
- Dvořáková, A. Srovnání demografické situace ČR s vybranými zeměmi EU. *Demografie*, 2000, č. 4.
- Dytrych, Z., Matějček, Z. *Děti, rodina a stres*. Praha : Galén, 1994.
- Eybert, P. Populační opatření – ano či ne? *Demografie*, 1997, č. 4.
- Fiala, T. Vývoj manželské plodnosti prvního pořadí v ČR během posledních padesáti let. *Demografie*, 2001, č. 2.
- Fialová, L. Reprodukce v rodinách i mimo ně. *Demografie*, 1994, č. 3.
- Fialová, L. Změny rodinného chování. *Demografie*, 1996, č. 4.
- Fialová, L., Horská, P., Kučera, M. *Současné a perspektivní proměny rodiny, manželství a rodičovství*. Praha : Foundation Start, 1995.
- Fialová, L., Tuček, M. Názory na ideální počet dětí ve vybraných evropských zemích. *Demografie*, 1997, č. 1.
- Fialová, L. a kol. *Představa mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha : Slon, 2000.
- Fraser, A. *Cikáni*. Jihlava : Ekon, 2000. ISBN 80-7106-212-X.

- Hamplová, D. Názory na manželství a rodinné chování mladých svobodných lidí v roce 1997. *Demografie*, 2000, č. 2.
- Horáková, M. Romové v České republice. *Sociální politika*, 1998, č. 4.
- Horská, P. Nejistá prognóza vývoje evropské rodiny. *Demografie*, 1994, č. 2.
- Kalibová, K. Charakteristika úmrtnostních poměrů romské populace v ČSSR. *Demografie*, 1989, č. 3.
- Kalibová, K. Prognóza romské populace v ČSFR do roku 2005. *Demografie*, 1990, č. 3.
- Kalibová, K. Romové v ČR podle výsledků Sčítání lidu 1991. *Demografie*, 1996, č. 4.
- Katedra demografie a geodemografie. *Populační vývoj České republiky 2000*. Praha : Přírodovědecká fakulta UK, 2001.
- Kocourková, J. Změny reprodukčního chování české populace. *Demografie*, 1996, č. 4.
- Kocourková, J. Populační vývoj východní a západní Evropy v letech 1950–1990. *Demografie*, 1998, č. 4.
- Kolektiv autorů. *Populační vývoj České republiky 1995*. Praha : PjF UK, 1996.
- Kolektiv autorů. *Romové v České republice*. Praha : Socioklub, 1999, ISBN 80-902260-7-8.
- Koschin, F. Druhý demografický přechod. *Demografie*, 1998, č. 4.
- Koschin, F. Struktura plodnosti v 90. letech a co z toho plyne. *Demografie*, 2001, č. 4.
- Kučera, M. K populační politice. *Demografie*, 1992, č. 3.
- Kučera, M. potřebuje ČR zřetelnou populační a migrační politiku? *Demografie*, 2001, č. 2.
- Kučera, M., Fialová, L. *Demografické chování obyvatelstva ČR během přeměny společnosti po roce 1989*. Working Paper 96:1. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1996.
- Kuchařová, V., Lhotská, V., Petrová, I. *Formování rodinného života mladé generace*. Praha : VÚPSV, 1997.
- Kuchařová, V., Petrová, I. K sociálním souvislostem změn v demografickém chování mladé generace. *Demografie*, 1997, č. 3.
- Kurkiewicz, J. Modele przemian płodności w wybranych krajach europejskich w świetle drugiego przejścia demograficznego. Krakow : Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 1998.
- Kraus, J., Tomek, I., Velebil, P. Výsledky průzkumu reprodukce a zdraví, ČR 1993 – 1. část. *Demografie*, 1996, č. 2.
- Kraus, J., Tomek, I., Velebil, P. Výsledky průzkumu reprodukce a zdraví, ČR 1993 – 2. část. *Demografie*, 1996, č. 3.
- Kretschmerová, T. Vývoj obyvatelstva ČR v roce 2000. *Demografie*, 2001, č. 3.
- Maříková, H. *Proměna současné české rodiny. Rodina-gender-stratifikace*. Praha : Slon, 2000.
- Miková, Z. Vliv počtu dětí na celkový rozsah a strukturu práce rodiny. *Demografie*, 1991, č. 4.
- Možný, I. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno : UJEP, 1983.

- Možný, I. K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných vztahů. *Demografie*, 1987, č. 1.
- Možný, I. *Moderní rodina*. Brno : Blok, 1990.
- Možný, I. *Proč tak snadno...Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha : Slon, 1991.
- Pavlík, Z. V porodnosti jsme na jednom z posledních míst v Evropě. *Demografie*, 1997, č. 3.
- Pastor, K. *Druhá demografická revolúcia*. Zborník. Bratislava : SŠDS, 1999.
- Pánková, J. Živě narození v ČR podle kalendářních měsíců. *Demografie*, 1994, č. 4.
- Petrová, I. Mladá rodina. *Sociální politika*, 1994, č. 7–8.
- Pollnerová, Š. Easterlinova teorie a vývoj plodnosti v západoevropských zemích, ČR, Maďarsku a Polsku. *Demografie*, 2001, č. 4.
- Rabušic, L. Nesezdané soužití v zemích západní Evropy a USA. *Demografie*, 1986, č. 4.
- Rabušic, L. Populační a rodinná politika. *Demografie*, 1992, č. 1.
- Rabušic, L. *Česká společnost stárne*. Brno : Masarykova univerzita, 1995.
- Rabušic, L. O současném vývoji manželského a rodinného chování v ČR. *Demografie*, 1996, č. 3.
- Rabušic, L. Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v České republice. *Demografie*, 1997, č. 2.
- Rabušic, L. Hodnota dítěte. *Demografie*, 2000, č. 4.
- Roubíček, V. Zkoumání plodnosti manželských kohort. *Statistika a demografie II*, 1961.
- Roubíček, V. Kohortní analýza a problémy jejího využití pro odhady specifických plodností. *Statistika a demografie V*, 1965.
- Rychtaříková, J. Plodnost. *Demografie*, 1991, č. 1.
- Rychtaříková, J. Reprodukce obyvatelstva 1980–1991 podle dat SLDB. *Demografie*, 1994, č. 1.
- Rychtaříková, J. Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní komparace. *Demografie*, 1996, č. 2.
- Rychtaříková, J. Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje. *Demografie*, 1997, č. 4.
- Rychtaříková, J. Současné trendy a vzorce populačního chování východní a západní Evropy. *Demografie*, 1998, č. 4.
- Srb, V. Národnostní homogamie a heterogamie romských manželství v ČR 1991. *Demografie*, 1995, č. 1.
- Srb, V. Potřebuje Československo populační politiku? *Demografie*, 1992, č. 1.
- Stloukal, L. Potratovost. *Demografie*, 1991, č. 1.
- Stloukal, L. Umělá potratovost v České republice v kohortním pohledu. *Demografie*, 1998, č. 2.
- Sullerotová, E. *Krize rodiny*. Praha : Karolinum, 1998.

Syrovátka, A. , Vondráček, J., Skutilová, J. Trend změn živě narozených mimo manželství v ČR. *Demografie*, 1991, č. 3.

Šašek, M. Populační názory mládeže. *Demografie*, 2000, č. 2.

Šmolka, P. Rodina v měnících se společenských a ekonomických podmínkách. *Sociální politika*, 1994, č. 1.

Uzel, R. Sexuální výchova v evropském kontextu. *Demografie*, 1997, č. 4.

van de Kaa, D. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, March 1987, Vol. 42, No. 1.

Vereš, P. Několik úvah o současném a budoucím populačním vývoji. *Demografie*, 1991, č. 2.

Víšek, P., Kundlová, M. Populační chování rodičů v současné době. *Sociální politika*, 1994, č. 6.

Vymětalová, I. Partnerský vztah: ideály a realita. *Demografie*, 2000, č. 3.

Weiss, P., Zvěřina, J. Kontracepční chování obyvatel ČR: výsledky národního výzkumu. *Česká gynekologie* 1997, 62.

Weiss, P., Zvěřina, J. Sexuální chování obyvatel ČR a pražské mládeže s ohledem na riziko HIV/AIDS. *Demografie*, 1995, č. 3.

PRAMENY DAT

Sčítání lidu, domů a bytů 1970, 1980 1991, 2001.

Pohyb obyvatelstva v ČSSR/ČSFR/ČR v letech 1920–1999.

Vydavatel: Vysoká škola ekonomická v Praze
Rok vydání: 2001
Tisk: Ediční oddělení VŠE Praha
Tato publikace neprošla redakční ani jazykovou úpravou.
ISBN 80 – 245 – 0254 - 2